

On the Contribution of the Geniza to the Study of Halakha /

על תרומת הגניזה לחקר ההלכה

Author(s): מרדכי עקיבא פרידמן and Mordechai Akiva Friedman

Source:

Jewish Studies /

מדעי היהדות

38 pp. 277-301, תשנ"ח

Published by: האיגוד העולמי למדעי היהדות / World Union of Jewish Studies

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23382177>

Accessed: 25-08-2015 12:11 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

World Union of Jewish Studies / האיגוד העולמי למדעי היהדות is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Jewish Studies* / מדעי היהדות.

<http://www.jstor.org>

על תרומת הגניזה לחקר ההלכה

מאת

מרדכי עקיבא פרידמן

אפתח בצמצום תחומין: משהו על תרומת הגניזה לחקר ההלכה שלאחר התלמוד ומקצת הגנזים. בדעתי להידרש לשני עניינים בלבד: הראשון, דברים מועטים על התרומה המיוחדת במינה שהרימו גילויי הגניזה לתחום אחד בחקר ההלכה; והשני, דברים שהשתיקה יפה להם.¹

וכאן אני שואל: מה נשתנה בזכות הגניזה תחום זה מכל התחומים בחקר ההלכה? לצורך העניין אזכיר שלושה תחומים הניכרים בסימנים אישיים, כרונולוגיים ומהותיים. אין שטח שלוש התחומים כשטח השדה כולו, ולא תמיד מתקיים הגבול בין תחום לתחום.

מראשית ימי חקירתה השתבחה הגניזה ברמב"ם, והוא — כלומר: המחקר בביוגרפיה של רבנו ובכתביו — השתבח בה. כגודל האיש כן ערך גנוזיו. כל קטע, ואפילו כל פירור שיצא מידו או ששופך אור על חייו, על פעילותו, על משפחתו ועל סביבתו — אנו חוטפים אותו וכולעים אותו כמגילה שהיתה בפינו כדבש למתוק. אילו לא נתנה לנו הגניזה אלא את הקטעים המימוניים, דיינו. נדמה לי שמכל האוטוגרפים של רבנו עצמו שנמצאו בגניזה, שאלות ותשובות, מכתבים אישיים וציבוריים, קטעי משנה תורה ומורה נבוכים, דפי נוסח הילדה — כלומר: מהדורה קמא — של פירוש המשניות ועוד ועוד, הפרסום החשוב מכולם לחקר ההלכה הוא קטעי הלכות הירושלמי — שחוץ לגניזה לא שרד ממנו כלום — במהדורה המופתית של מורי ורבי פרופ' שאול ליברמן ז"ל.²

- 1 הדברים ניתנים כאן כמסירתם בהרצאה בקונגרס, בשינויים קלים ובהשלמות מועטות ובתוספת הערות. תודתי למנהלי הספריות, שהשתמשתי בכתבי-היד שכרשותן, ולעובדי המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שליד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. המחקר נתמך בקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם ולחקר הגניזה, אוניברסיטת תל-אביב.
- 2 הלכות הירושלמי (ליברמן). קטע נוסף אצל הלכות הירושלמי (הופקינס).

מספר רב למדי של כתבי־יד מימוניים על רבנו, על בנו ר' אברהם ועל בני־ביתם, פורסמו ועוד יתפרסמו. אולם עלינו להודות, שכל זה מוסיף אך מעט לגבי כלל ידיעותינו על הרמב"ם, ובייחוד על יצירתו ההלכתית הכבירה, שהיא נשמרה בעיקרה בהעתקים מרובים מחוץ לגניזה. ואם באוטוגרפים עסיקנן, הרי זכינו בדורנו לגאולת חמשת הסדרים הראשונים של פירוש המשניות, 'ספכה אלאצל', הנוסח המקורי של רבנו. לעניות דעתי, ערכם הסגולי של הכרכים הללו עולה על ערכם של כל קטעי הגניזה שכתב הרמב"ם. כל כך רגילים אנו לשמוע את הילת הגניזה קשורה בנשר הגדול, עד שמי שאינו בקי בדברים די הצורך מדמיין שגם אותם כרכים של פירוש המשניות נתגלו שם, ולא מזמן כך נכתב בעיתונות היומית.

על־פי אמת־המידה של שינוי מהותי ששינתה הגניזה את ידיעותינו, אין שיעור לערכם של כתבי־היד מספרות גאוני בבל ותקופתם. בתחום זה מצאו חוקרי ההלכה שבגניזה יותר עניין מכל תחום אחר. ואמנם, חלה בו מהפכה של ממש. היקף החומר עצום ורב ויש בו בוודאי כדי לפרנס עוד דורות של חוקרים. אולם, כפי שאנמק להלן, ספק בעיני אם דווקא כאן נמצא אותה תרומה מיוחדת במינה. ומשום־כך ומפני שאם נתחיל לתאר את השפע האדיר והרבגוני שהשפיעה עלינו הגניזה בחקר ספרות הגאונים, אין אנו מספיקין ולא מפסיקין — אמנה כרוכל יחידות מן הדמויות הבולטות ומעט מזער מפועלן, שהם מנכסי צאן ברזל מאוצר בלוס זה. ספרות השאלות והתשובות של הגאונים זכתה לתוספת מרובה ההופכת לעיקר. לוי גינצבורג וספריו גאוניקה וגנוי שכטר; יעקב מאן וסדרת מחקריו בתשובות הגאונים ובתולדותיהם; ב"מ לוי, בעל אוצר הגאונים וגנוי קדם; שמחה אסף, ומאספיו לחשובות מן הגניזה; פרופ' שרגא אברמסון ז"ל, שאת פטירתו לפני שנה כולנו מבכים, וספריו החשובים במקצוע זה; במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, רב נסים גאון, עניינות בספרות הגאונים, פרקים מן ספר 'מבוא התלמוד' לרב שמואל בן חפני, ולאחרונה פירוש רבנו חננאל לתלמוד. תלמידים הרבה העמיד אברמסון הממשיכים את דרכו, ואין תרומה גדולה מזו. חקר החיבורים ההלכתיים זכה בגניזה לתוספת גדולה במהותה אפילו מזו של חקר השאלות והתשובות — רובם ככולם בערבית, ואך מעט מזה שרד מחוץ לגניזה. מספר המונוגרפיות ההלכתיות שחיבר רב שמואל בן חפני גאון גדל משתים־עשרה לארבעים וחמש,³ ולפי שעה פורסמו רק אחדים מהם. מורי ורבי פרופ' משה צוקר ע"ה הרים את תרומתו החשובה בחקר רב סעדיה גאון וכתביו, בייחוד פירושו לתורה, והפולמוס הקראי.

מורי ורבי פרופ' ש"ד גויטיין ז"ל לא היה חוקר ההלכה, אבל מחקרי קידמו את מחקרה, וזאת בתנופה שנתן לחקר הגניזה, בכלל, ולחקר הגניזה הערבית־היהודית, בפרט, בדוגמא שמשמשות מהדורותיו המדויקות, בחקירתו ביחסי־הגומלין בין ההלכה

3 או: ארבעים וארבע. סקירה ודיון על כך עתידים להתפרסם במאמרו של גדעון ליבזון, תעודה, טו.

היהודית והמשפט המוסלמי, ובראש־וּבראשונה בפסיפס הנפלא של החברה היהודית בתקופת הגניזה הקלסית שהרכיב, אשר בלעדיו לא ייתכן להבין את הכתבים ההלכתיים גרידא.

יתומים היינו ואין אב. התייתמנו ממורינו הענקים, ראשי הכלה בישיבת גנזי ההלכה, ואנו באמצע הדרך בפרסום אוצרות הגניזה ובמחקרם השיטתי, או, פעמים אפשר לומר — אפילו בתחילתה. אבל המלאכה נמשכת בלי הרף. שורות האלופים בישיבה מתמלאות והולכות בחוקרים שכבר תפסו את מקומם, ומחקריהם, שרובם בספרות הגאונים, לא יוזוו משולחן העבודה. את מקצתם בלבד מזכיר אני כאן: צבי גרונר, בעל המתודולוגיה ההלכתית של רב האיי גאון ורשימת תשובות רב האיי גאון; ירחמיאל ברודי, בעל לתולדות נוסח השאלות ותשובות רב נטרונאי גאון; נחמן דנציג, בעל המבוא להלכות פסוקות והקטלוג לאוסף אדלר;⁴ דוד סקלר, בעל רבי שמואל בן חפני ועולמו הרוחני; גדעון ליבזון, חוקר המונוגרפיות ההלכתיות של רשב"ח והמשפט ההשוואתי; חוקר השטרות יוסף ריבלין, בעל שטרי קהילת אליסאנה; המומחים לכתבי הקראים ולכתבי רב סעדיה גאון, ובראשם חגי בן־שמאי. במקום הזה נזכיר אף את נכבדינו היושבים בשורות המיועדות למחקרי גניזה המשפיעים שפע רב על חקר ההלכה שלאחר התלמוד, והם רבים, ושוב אציין רק כמה מהם: חוקרי התלמוד וספרות המדרש, ובהם יעקב זוסמן, אחי ש"י פרידמן, מ"ב לרנר ומנחם כהנא; חוקרי התפילה והפיוט, ובראשם נפתלי וידר ועזרא פליישר; חוקרי מחשבת ישראל והתנועה החסידית שמבית ר' אברהם בן הרמב"ם, ובראשם יוסף פנטון־ינון; חוקר הערבית־יהודית יהושע בלאו; ההיסטוריונים משה גיל ומנחם בן־ששון — כל אחד וחיבוריו החשובים בידו. ואף התלמידים התחילו לשבת בשורות שלהם. קצרה היריעה מלהזכיר את כל החוקרים והמחקרים החשובים לענייננו, ועם מי שעברתי עליו בשתיקה הסליחה.

אולם בתחום השלישי אין לדבר לא על הרחבה סגולית ואף לא על מהפכה שלמה בידיעותינו, אלא כמעט על חידוש התחום עצמו יש מאין. כוונתי לגאונות ארץ־ישראל, ובעיקר לתורת ארץ־ישראל בתקופה שלאחר התלמוד, לפריחתה ולעצמאותה, לפולמוס החריף נגדה, לשעבודה ולדעיכתה.

את שערי העיון בתחום נפתח מן הצד, בחצר שמחוץ לכותלי בניין הגניזה, בחילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ־ישראל. מאז פרסום מהדורותיהם של מורי ורבי פרופ' מרדכי מרגליות ז"ל ושל לוי, התקדם המחקר בחילוקים אך מעט, ובקושי ניכר בו חותמה של הגניזה. לאחרונה פרסם זאב אלקין רשימות חילוקים מקדמוני הקראים, מתוך גנזי רוסיה ההולכים ונחשפים לעינינו. המקורות הקראיים והחילוקים שמזכירם

4 דנציג, קטלוג אדלר. במבוא שם ימצא הקורא סקירה רבת־ערך על כלל קטעי ההלכה מן הגניזה ומחקרם.

יעקוב אלקרקסאני, בפרט, מקדימים את המקורות הרבניים הראשונים על החילוקים; ואלקין מעורר שאלה מעניינת, שמא הורתו ולידתו של ספר החילוקים בקראות הן. שהרי היא חיוקה בהם את טענתה, כי המחלוקות בהלכה מוכיחות את זיופה של התורה שבעל-פה וכי היא לא נמסרה בשלשלת קבלה מסיני.⁵ הואיל ואתא לידן, נימא בה מילתא. התקשו מאוד החוקרים באחד החילוקים שהביא אלקרקסאני, עד שלוין הטיל ספק באמיתותו ונדחק בפירושו, ומרגליות קבע שהוא זיוף גמור ככוונת זדון:

אהל אלעראק לא ירון אן יקדסון אלמראה פי אלסנה אלסאבעה ואהל אלשאם ירון דלך, פמן זוגת פי תלך אלסנה ענד אהל אלשאם פליס תזויגהא צחיאחא ענד אהל אלעראק ואולאדהא גיר כשרים]= אנשי בבל אינם סוברים (מלה במלה: אינם רואים) שיש לקדש אשה בשנה השביעית, ואנשי ארץ-ישראל סוברים שכן (מלה במלה: רואים זאת). ומי שנישאה בשנה ההיא אצל אנשי ארץ-ישראל, אין נישואיה תופסים אצל אנשי בבל וילדיה אינם כשרים.⁶

קרוב מאוד בעיני לומר, שביסודם של דברי אלקרקסאני אין משום זיוף של זדון מלאכה, אלא משום העלם דבר עם שגגת מעשה אתה תופסו. סבור אני, שמקורו הוא חילוק כ"ה שלנו: אנשי מזרח אין רואין בטבעת קידושין,⁷ ובני ארץ-ישראל רואין בטבעת קידושין. הבקאים בכתבי הגניזה יודעים, שפעמים רבות קשה להבחין בהם בין האות טי"ת לבין האות שי"ן, ולעתים קרובות התג היושב על גגה של ביי"ת ופעמים גם על עי"ן דומה ליו"ד. כך הפכה 'בטבעת' ל'בשביעית' (אך אפשר גם בכתוב חסר 'בשבעת' או כיוצא בזה) לעיני אלקרקסאני ובידיו. מסקנתנו אפוא, שחילוק בדיני שנת השמיטה לא היה ולא נברא. אולם אין כאן זיוף, אלא טעות קריאה בידי מי שאינו בקי כראוי במשמעות המקור המונח לפניו.⁸

המעשים לבני ארץ-ישראל הם אחת ההפתעות והמתנות היקרות שהעניקה לנו הגניזה. עד גילוייה לא ידענו עליהם כלום חוץ מדברי רב האיי גאון ששמענו כי מעשים

- 5 אצל אלקין, הנוסח הקראי, עמ' 106, נרמזת השאלה על התקורה הקראית של החילוקים (על רקע החילוקים על-פי תעודות הגניזה ראו עוד גויטיין, קהילה, עמ' 299).
- 6 ראו כ' אלנאור, א, עמ' 51; לוין, חילוף מנהגים, עמ' 54 (הערה ז: 'ואם אמת הוא החלוף בפי הקראי' וכו', וראו שם, הערה ה, פירושיהם של בכר וליברמן); מרגליות, החילוקים, עמ' 54 ('אין כאן אלא זיוף גמור מצדו, להמציא חילוק משונה כזה' וכו'; ושם, הערה 159, פירושו של רבל).
- 7 'בטבעת קידושין', כך בכתב-יד רומי (Vat. Ebraica 320). ראו מרגליות, שם, עמ' 83. סביר להניח, שכן היה בנוסח שלפני אלקרקסאני, אבל אין הכרח בזה. ברוב הנוסחאות 'טבעת קידושין', וישנם הגורסים 'טבעת בקידושין' (ראו אלקין, הנוסח הקראי, עמ' 110).
- 8 כבר לימדתי עניין זה לתלמידי בשנת תשל"ה. כשסיפרתי לאלקין על כך, הוא הודיע לי שגם ברחי מציע תיקון זה בספרו החדש על ספרות הגאונים. ראו ברחי, גאונים (בשעת בדיקת עלי ההגהה טרם הגיע הספר ליד). אשר לפירוש חילוק כ"ה, ראו פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 208 ואילך.

לבני ארץ ישראל שנמצאו בהם דברים הללו ומשם נסחם [=העתיקים].⁹ המעשים וקטעים אחרים הדומים להם מעידים עדות ברורה על עצמאותה של תורת ארץ-ישראל בתקופה שלאחר התלמוד, ואין בהם (במעשים המקוריים) כלום משל התלמוד הבבלי. זכינו במעשים, שהם מן המאה השישית ותחילת המאה השביעית לערך, לספרות תשובות ופסקים המקדימה בזמן רב את הספרות הראשונה מסוג זה שהגיעה לידינו מבבל, ומשמשים הם אספקלריה הן לשיטות ההלכה של חכמי ארץ-ישראל הן למציאות החברתית דאז. קצרה היריעה לסקור כאן את הנלמד מקטעי המעשים, אבל לא ייתכן שלא להזכיר את החוקרים שפרסמו אותם: לרין, י"נ אפשטיין — שפרסם אף קטעי הלכה חשובים אחרים מן הגניזה — מאן, צ"מ רבינוביץ ומרגליות זכר כולם לברכה. מרגליות הגדיל לעשות במעשים ובשרידי הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, בכלל, ומפעלו ראוי לדין ולהערכה בפני עצמו.¹⁰

לצורך דברי דלהלן על עצמאותן ודעיכתן של הלכות ארץ-ישראל בתקופה שלאחר התלמוד אזכיר פסקה מתשובה ב'ספר הפרדס': 'דין אלמנה שמתה (ה) (וילדה) (וולדה), שאלו עליה במתיבתא, שצריכה להמתין כ"ד חדשים לפי שפעמים חונקתו וכו'. לפנינו תשובה ארצישראלית. המשיב פותח בה במובאה מאחד המעשים לבני ארץ-ישראל — שהוא מזכירו בלשון 'שאלו עליה במתיבתא', שכאן פירושה: 'ישיבת ארץ-ישראל' — הידוע לנו מן הגניזה, ורק לאחר-מכן הוא מביא ראייה מן התלמוד הבבלי; ואין זכר בדבריו לתלמוד הירושלמי, אף-על-פי שהיה יכול להסתמך עליו, ולא על הבבלי, בנוגע לאותה הלכה שנשאל עליה. בתקופה זו (כנראה במאה העשירית לערך?) עדיין משמשים המעשים אפוא מקור סמכות ראשון-במעלה לחכמי ארץ-ישראל, אולם תלמודם היה כבר הבבלי.¹¹

אמנם, מפתחי גאונים ארץ-ישראל ששרדו בתעודות הגניזה, אנו רואים שתלמודם הוא בראש-יבראשונה התלמוד הבבלי. לפעמים נוסחאות הבבלי שבידיהם שונות משאר הנוסחאות הידועות, ובהן גם לשונות המצביעות על עליונותה של ארץ-ישראל על בבל (כפרפרזה של סנהדרין ה, ע"א, בניגוד לספרים שלנו: 'לפי שבא"י נאמר שבט ... אבל

9 ספר המכריע, סימן לו; תוספות ר"ד לעבודה זרה, מהדורה קמא, לדף סז, ע"א (גרונר, רשימה, סימן 286).

10 משהו על הקטעים שפורסמו ראו אצל פרידמן, הלכות אישות, עמ' 209 ואילך. המאמרים שבהם פרסומי מעשים, ודיונים שבהם רוכזו ונדרסו מחדש בספר: תורתן של גאונים (ערכו י' יודלוב וש"ז הבלין), ג, ירושלים תשנ"ב. יש להוסיף שם אפשטיין, לאור הגניזה, עמ' 412-414. וראו מרגליות, הלכות א"י. המעשים וההלכות שבעקבותיהם טרם זכו לעיבוד שיטתי ולמהדורה מדעית. צעד יפה בכיוון זה נמצא אצל נוימן, המעשים.

11 ראו פרידמן, הלכות אישות, עמ' 231 ואילך (ושם ציון לספר הפרדס. על סוף התשובה הנרמזת ראו גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 412, הערה 736, ודומה שנפלה טעות דפוס בדבריו). על 'מתיבתא' לישיבת ארץ-ישראל, ראו שם, עמ' 232 והערה 109. ועיינו דנציג, ספר חפץ, עמ' 68, הערה 50, ואף שם מדובר במובאה מן המעשים.

בבבל נאמר בה מחוקק' וכו').¹² וכן בידיהם פירושים משלהם בלשון הבבלי, מקצתם, אולי, על-פי שיטות הירושלמי ולשונו.¹³ ועוד אנו צריכים לחקור ולעיין בדברים חללו ושמא נמצא סימנים ברורים יותר למעבר לשלטון התלמוד הבבלי בארץ-ישראל.¹⁴ המסורת הארצישראלית העצמאית, שיסודה בתלמוד הירושלמי, מתגלה אף בכתובות שנכתבו לפי מנהגה וכן במעט שטרות אחרים (בייחוד גיטין), ששרדו בגניזה, אף-על-פי שבכתובות שמן המאה העשירית והאחת-עשרה כבר נטמעו יסודות בבליים.¹⁵

כיבוש המלכה בביתה, תורת ארץ-ישראל בארצה ובארצות השכנות הכפופות לרשותה, בידי צרתה, תורת גאוני בבל, הוא תהליך שחשיבותו לתולדות ההלכה וליחסי המרכזים והתפוצות ראשונה-במעלה, וכדאי לומר עליו דברים אחדים נוספים. קרנו של התלמוד הבבלי עלתה בארץ-ישראל ובארצות השכנות לא רק בזכות רוממות אל בגרונו של יוצאי בבל, שפיארו את תלמודם וראשיישיבותיהם ודבקו במנהגם גם לאחר עלייתם לארץ-ישראל והגירתם לארצות הסמוכות, עד שבירושלים 'ובכל מדינה שיש בה בבליאין שעשו מריבה ומחלוקת עד שקיבלו עליהם'¹⁶ בני המקום מקצת

12 ראו גינצבורג, פירושים וחידושים, א, עמ' קו, הערה 19 (על-פי דברי בן מאיר, מגילת אביתר וספר והזהיר). השו"ת רוזנטל, עיונים, עמ' 576-577 (המובאה ממגילת אביתר נדפסה עכשיו אצל גיל, ארץ-ישראל, ג, עמ' 400. וראו פרידמן, תשובת ר' יחיאל, עמ' 329, הערה 6).

13 ראו, למשל, ליברמן, מחקרים, עמ' 536-537. והוא מבאר, ששיטתו הנפלאה של גאון ארץ-ישראלי בתשובתו (שנדפסה אצל אסף, מספרות הגאונים, עמ' 94-96, מכתב-יד מוצרי [R19] VIII. 421) בפירוש הבבלי, תתבאר 'רק אם נניח שהטרמינולוגיה הארץ-ישראלית קראה לקיום פסק הדין "הודאה" וע"פ זה פירש המשיב "כיון דאורי אודי" שבבבלי' קבל עליו את פסק הדין'. על-פי הנחה זו, מבאר ליברמן שם שני מקומות בירושלמי. ליברמן דייק בלשונו, שהמינוח הוא הקובע כאן, כי מלבד הבבלי אין הגאון מצטט כל מקור בנימוק פירושו אלא את 'פסוקא דגיסא' (הידוע מכתבי גאוני בבל!), שמקריאים למגדל את אשתו, ולו בעל-כורחו, וכו' הוא אומר 'צביתי ברעות נפשי כדלא אִנְקְסָא'. 'פסוקא דגיסא' נקרא בעברית 'פסק הגט' (ראו הספרות שצוינה אצל פרידמן, הרמב"ם בתעודות, עמ' 182, הערה 19. והשוו, למשל, אוה"ג ליבמות, התשובות, סימן קיג, עמ' 47), ויש בו אפוא הודאה וקבלת פסק-דין.

14 ראו גינצבורג, פירושים וחידושים, א, עמ' ק"ה ואילך. בהידרשו לתשובת הגאון הארצישראלי הנזכרת בהערה הקודמת, כותב גיל (ארץ-ישראל, א, עמ' 413): 'המשיב מחליט ... על-פי הבבלי, וטוען שכך נהגו גאוני ארץ-ישראל מימי בן מאיר ואילך'. נפלה טעות בדברים הללו, ואני מעיר על כך, כדי שלא ישגה בהם הקורא. מנהג גאוני ארץ-ישראל על-פי הבבלי מימי בן מאיר ואילך אינו טענת המשיב, אלא אסף (שם, עמ' 91) הוא שאמר שמאותו זמן הסתייעו גאוני ארץ-ישראל בבבלי.

15 ראו פרידמן, נישואין בא"י. על הגיטין ראו מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ' קיח ואילך (והדין אצל א' דוד, 'הגט ונוסחאותיו על-פי תעודות מהגניזה ומקורות אחרים', חיבור לשם תואר מ"א אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ב). תמוה הדבר, שבקטלוג החדש של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קהיר באוסף אדלר לא נרשמו הכתובות ושטרות אחרים בין 'התעודות ההלכתיות', וזאת על-אף ערכם הרב (לעניות דעתי) לחקר ההלכה, ורישומם שם של זכרונות עדות וכיוצא בהם, שפעמים רבות משקלם ההלכתי מועט (ראו שם, מבוא, עמ' פ).

16 מדברי רב פירקי (ראו להלן בסמוך). כתב-יד TS Misc. 35 [Loan].97, פורסם אצל גינצבורג, גנזי שכטר, ב, עמ' 556, השו"ת כתב-יד Westminster Tal. I.20 אצל לוין, משרידי הגניזה, עמ' 397 (ראו רייף, ביבליוגרפיה, עמ' 220, 423).

מנהגם בתפילה — אלא היא עלתה אף בזכות חרבה הפיפיות שבידי גאוני בבל: כתבי-הפולמוס החריפים, והראשון שבהם איגרת רב פירקוי בן באבוי, תלמיד-תלמידו של רב יהודאי גאון, היא עוד מתנה יקרה שהעניקה לנו הגניזה ממש יש מאין. מן המפורסמות הוא, שפירקוי משתית את התקפות-התקפת רב יהודאי גאון על תורת ארץ-ישראל על שתי טענות שהן אחת: מלכות אדום גזרה שמד על בני ארץ-ישראל ועל-כן מנהגיהם מנהגי שמד ותורתם תורת שמד שלא נמסרה להם בקבלה מאבותיהם:

ובעונותינו גזר שמד ונסתלקה יִשְׁבֵּה¹⁷ מארץ יִשְׂרָאֵל, ועכשו חמנ[ש] מאות שנה חזר שמד עליהם שלא יתעסקו בתורה ונהגו [מ]נהג השמד, ולא הניח[ו] מנהג שמד עד היום,¹⁸ ומק[צ]תן מצאו ספרים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזין,¹⁹ וכל אחד ואחד עוסקין בספרים ופירש ל[נ]דע[ו]תו מה שעלה על לבו, מפני שלא [הש]גו²⁰ מ[נ]ן החכמים הראשנים שילמדו אותם הלכה למעשה, ואינן מתאספין²¹ [ומתחזקין ש]ישאו ויתנו במלחמתה שלתורה כדי שיעמידו דבר על [בוריו]...

טענה זו שימשה חרב בידי גאוני בבל במלחמתם בתורת ארץ-ישראל ובהגמוניה שלה: תורתה תורת שמד היא, בידי חכמיה אין מסורת לימוד אלא ספרים גנוזים שנמצאו, שפירש אותם כל אחד לדעתו, מה שעלה על לבו. תורת 'שערי ציון' (תהלים פז, ב) בבבל היא — 'ואין ציון אלא ישיבה, שמצוינן בתורה ובמצות', 'שלמדו מרבנות ורבנות מרבנות עד משה רבינו הלכה למשה מסיני', 'ומיכן את למד שתורה שבעל פה

- 17 ישיבה. התיבה מנוקדת בניקוד בבלי עליון.
- 18 בכתב-יד וסטמינסטר הנזכר, אצל לוין, שם, שם: 'ולא הניחו מנהג [השמד] עד היום...' אך מעיון בסרטי-הזיכרון של כתב-היד הקרוע והמטושטש דומה שצריך להיות 'ולא הניחו מנהג שמד עד היום הזה'.
- 19 דברי פירקוי אלה ('ומקצתן... גנוזין') מובאים אצל גיל, במלכות, א, עמ' 152, אלא שדומה כיהוא הסב אותם לעניין אחר — לשאלת ידיעת התלמוד הירושלמי בבבל — ולא נתחזקו בדבריו ומתברר שנפלה בהם טעות. אצל בן-ששון, קיראון, עמ' 240, במובאה מדברי פירקוי נדפס בטעות: 'יש בידם פרושים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזין'.
- 20 עד כאן על-פי כתב-יד TS NS 275.27, המתפרסם אצל שפיגל, פירקוי, עמ' רעג. מכאן ואילך הטקסט על-פי כתב-יד וסטמינסטר הנזכר, אצל לוין, שם, שם (להלן, בסוף המאמר, תיקון לטקסט אצל לוין בחלקה הראשון של המובאה).
- 21 אצל לוין 'מתא[מצי]ם' (וראו שם להשלמת התיבה הבאה). האותיות האחרונות של 'מתאספין' מטושטשות, אולם קריאת הסמ"ך נראית (בעיון בסרטי-הזיכרון, ועוד צריך בדיקה) כמעט ודאית. ראו לוין, שם, עמ' 395, בהשלמה לדברי פירקוי מתחומא נח, סימן ג: 'ומתקבצין שתי פעמים בשנה באדר ובאלול מכל מקומות ונושאים ונותנים במלחמתה של תורה עד שמעמידין דבר על בוריו' וכו'. וראו איגרת רש"ג, עמ' 22 ('נוסח צרפת'): וכיון דמכנפין בבית המקדש ובבתי מדרשות... הוה בריח טעמי תורה כהלכה למשה מסיני' וכו'. וראו להלן, הערה 42.

שהיא ביד חכמים בישיבה שבבבל ודקדוקי מצות [שב] יד חכמים לא למדו אותה מליבן ולא מחכמתן.²²

כתשובתו לצפון-אפריקה, שעניינה אם כתובת אשה דאורייתא או דרבנן, כותב רב שרירא גאון על התלמוד הירושלמי ועל סמכותו המועטת לעומת הבבלי: 'ועיקר האי טענותא מן בני [ארץ] ישראל הוא דבתלמודיהו ... ולא חשיבנא ליה דסמכא ושמיא להון לרבואתא דההוא אשתכח כמה שנים ואהדורי אהדוריהי בנסחאי וכיוצא' [א] בהן ותלמודא דילן נקיט להו רבנן לטעמיה כדבר תורה' וכו'.²³ ודומה אני שזה פירושו: בני ארץ-ישראל מצאו את התלמוד הירושלמי לפני כמה שנים והחזירוהו (ההדירוהו) בכמה נוסחים (עותקים), ואין בידיהם מסורת בפירושו אולם חכמי בבל מקובלים בפירוש תלמודם במסורת איתנה, כדבר תורה.²⁴ השוו את דברי רב האיי גאון בתשובה מגנזי רוסיה שפרסם אסף. שאלו את הגאון על הלכה שמצאו (!) בתלמוד הירושלמי, והוא דוחה אותה מפני שהיא סותרת את מסקנת הבבלי, כי שנים רבות נפסקה הוראה (לשון 'סוף הוראה') בארץ-ישראל בשמך:

וששאל[תם] ... ותו אשכחנן בגן[מרא] דארץ ישור[אל] ... הכין חזינא ... ומלתא דפסיקא בתלמודא דילנא לא סמכינן בה על תלמודא דבני ארץ ישור[אל] הואיל ושנים רבות איפסיקא הוראה מתמן בשמאדא והכא הוא דאיתבררי מסקני...²⁵

וכן מגביל רב שרירא גאון את סמכות המקורות למה ששונים בישיבה ולמעט דברים שבכתב שנמצאו, אף באיגרתו המפורסמת ששלחה לקירואן, בנוגע לספרי ברייתות: 'וכד משכחינן השתא נוסחי דבריאתא לא סמכינן עליהו, דלא קא מיתניין ולא ידעינן אי בקושטא אינין או לא אלא הני דגרסינן בי רבנן' [= וכאשר מוצאים אנו עכשיו ספרי ברייתות, אין אנו סומכים עליהם, כי אינן נשנות ואין אנו יודעים אם הן של אמת

22 המובאה הראשונה והשנייה (בסדר הפוך) מכתב-יד וסטמינסטר הנזכר, אצלו לוי, שם, עמ' 396; והשלישית מכתב-יד פריס, שם, עמ' 403. ועיינו שפיגל, פירקוי, עמ' רנ"ג ואילך, רסו ואילך. ועיינו פאור, עיונים, עמ' 33 ואילך; הבלין, מבוא, עמ' 56-57.

23 אה"ג לכתובות, סימן קכא, עמ' 39, בשינויים קלים על-פי כתב-יד ENA 3053.10, וכו' קטע מן התשובה. ראו פרידמן, טענת פירקוי; הנ"ל, הכתובות, עמ' 65; הנ"ל, נישואין בא"י, א, עמ' 246.

24 ודוק: מקובלים בטעמו ולא בלשונו. השוו דברי רב האיי גאון (ראו אברמסון, עניינות, עמ' 124) בתשובתו הנדפסת אצל הרכבי, תה"ג, סימן שלד, עמ' 164 (אוה"ג לב"ק, התשובות, סימן לו, עמ' 14): 'ומן כמה [שנ] אשכחנן נוסחא עתיקא גמרא דמשני לישאניה מן לישאנא דילנא אע"ג דטעמי שאור להדי'. הרכבי הדפיס '[שני?]' בתצלום כתב-היד, שממנו העתקתי, רואים את ה"ו"ד ושורידים מן השי"ן והנו"ן — והשוו לשון רש"ג הנזכר: 'דההוא אשתכח כמה שנים'.

25 כתב-יד פירקוביץ', ב, 313.44: אסף, תה"ג תרפ"ט, עמ' 125-126. השוו איגרת רש"ג, עמ' 61 ('נוסח צרפת'); 'ונפיש שמאדא בארץ ישראל ואחמעטא הוראה תמן טובא'. רה"ג מביא לשון פסקה זו שמאיגרת רש"ג בתשובה אחרת שכתב על הירושלמי, ראו אוה"ג לסנהדרין, עמ' קפא, סימן שעו. ועיינו גינצבורג, פירושים וחידושים, א, עמ' פד-פה. בדברי רה"ג הנזכרים מוצא גיל (במלכות, א, עמ' 152) עדות, 'לכאורה על היכרות רבת דורות עם הירושלמי' (בבבלי), ולא ירדתי לסוף דעתו.

(מהימנות) אם לא אלא אותן שגורסים בבית המדרש.²⁶ לפי לוי, פיוון רש"ג את הדברים הללו (ודברים אחרים שכתב באיגרתו) נגד הקראים, הדוחים את סמכות התורה שבעל-פה והיו ידועים כזיפני ברייתות.²⁷ אך אין טעם לתלות את הכתוב באיגרת בפולמוס בקראים, וכן – כדברי בן-ששון – כלל לא ברור שהיו קראים בקירואן בתקופה זו.²⁸ אם כתב רב שרירא גאון את איגרתו במגמה להוכיח משהו מלבד התשובה לשאלות הנכבדות 'כיצד נכתבה המשנה' וכו' (וספק בעיני שצריך לומר כן), ניתן לשער, שכמו בתשובתו הנזכרת בעניין הכתובה, אולי היתה לו כוונה להצביע על עליונותה של תורת בבל על תורת ארץ-ישראל וחובתם של בני צפון-אפריקה לקבל את מרותם של גאוני בבל.

על עדיפותו של הלימוד מחכמי ישיבות בבל, הדבקים במסורת שקיבלו, על הרוצה 'ללמוד מן הכתב'²⁹ שבספרי ארץ-ישראל שמצא, כדאי להזכיר אף את דברי רב שמואל בן חפני בתשובה מאוסף טיילור-שכטר:

(שאלה) מצאנו במשניות שלארץ ישראל 'תפח ותלטוש בצונין'.³⁰ היכי גרסי רבנן במתיבתא ומאי פירוש 'תפח'? הכין גרסין ... תאפה ותלטוש בצונין ... ולענין מה ששאלתם איך נשנה³¹ אותה, אנו שונין 'תאפה' מלשון אפייה ... וככה למדנו מפי רבותינו וחייב אדם לומר כלשון רבו, והענין כך הוא מורה. ואשר אמרתם כי מצאתם במשניות שלארץ ישראל 'תפח', כך הוא בדעתנו, כי זאת טעות הסופר, ואם ישנה אדם תפח, אולי ישנה ככה ללמוד מן הכתב, כי אין בלשון משנה חלוף לחלף ולהמיר הענין, ואילו היה איפשר לשנות תפח היה מלשון נפיחה ... ואין זה נכון.³²

- 26 איגרת רש"ג, עמ' 47, 'נוסח צרפת'. ראו שינויי הנוסח שם (וראו ברודי, ביקורת, עמ' 194). ועיינו ליברמן, 'יוניית ויונות, עמ' 218. וראו עוד בנספח.
- 27 ראו איגרת רש"ג ז, ע"ב.
- 28 ראו בן-ששון, קירואן, 41-46.
- 29 על כך שצריך ללמוד מן הרב ולא מן הכתב השוו תשובות הרמב"ם, ב, עמ' 721, סימן תמב: 'מן הזקנים (וי"ג: מפי הסופרים) ולא מן הספרים'. השור, למשל, תשובת רב שר שלום גאון (וינברג, רשש"ג, סימן פד, עמ' ק-קא): 'ואם היה רצון והייתם לפנינו, היה אפשר לפרשן יפה ולבררן יפה זה זמן מזה דבר דבור על אפניו, מפני כשהתלמיד יושב בפני רבו וישא ויתן בדבר הלכה יודע רבו לאיזה צד לבו נוטה ומה מתעלם ממנו ומה מתברר לו ומה מתעקש עליו, ופושט לו עד שמאיר עיניו ומראה לו פנים בהלכה. אבל בכתב כמה אפשר לו? אלא מקצת צוינו וכתבו לכם כללות' וכו'. בתשובה המיוחסת לרב שרירא גאון (להלן, הערה 35): 'וששאלתם, דאית ביניכו תלמידים, והם שועלים קטנים דלית בהו מששאני, וחולקין ואומרי' על הגאונים עמודי עולם: "מנין להם דבר זה?" ומוציאין ספריהם והם לא יבינו פועל ה' וכו'.
- 30 פסחים ג, ד.
- 31 כלומר: כיצד אנו שונים. אצל אסף בטעות: שונה.
- 32 כתב-יד TS 28.15, ראה אור אצל אסף, תה"ג תש"ב, עמ' 15-16. לעניין הגרסה במשנה ראו ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 422; אפשטיין, מבוא לנוה"מ, עמ' 1040; אלבק, משניות, מועד, עמ' 447; פיה"מ, עמ' קעב והערה 17.

מן המחלוקת והמריבה שעשו הבבלים עד שנתקבלה דעתם בענייני תפילה מסוימים, שעליהן מעיד רב פירקוי, ניתן אולי ללמוד כי בתקופה ההיא לא היו להם בתי-כנסת נפרדים בארץ-ישראל.³³ בשתי המאות בערך שעברו עד זמנו של רב האי גאון, תחילת המאה הי"א, התחזקו מאוד עולי בבל שבארץ-ישראל. לא זו בלבד שהיו להם שם ובארצות הסמוכות בתי-כנסת שבהם התפללו לפי מנהגם, אלא שהם כבר תבעו בית-דין לעצמם, אך הדבר לא עלה בידם. ההנהגה הארצישראלית טענה שהראשים עשו חסד עם הבבלים, כאשר התירו להם לפתוח בתי-כנסת נפרדים, רק כדי שיוכלו להתפלל בהם, בארץ-ישראל (!), תפילה של יום-טוב שני של גלויות.³⁴ אשר לשינוי במערכת-המשפט, נתבקש הח'ליפה שלא לאשר את בית-הדין הבבלי:

וכלל הוא בדת שאין ראשות מעל ראשותה של ירושלים, כי היא כיוון תפילתם (קבלתהם של היהודים), והאלהים יתעלה ציווה אותם לסור למשמעתו של הראש אשר יהיה בירושלים ולקבל מרותו, וכי החולק עליו כאילו חלק על אלהים. מעידה על כך תורתם. וכשם שאין חיים לגוף בשני ראשים, כך אין קיום לעיר בשני שופטים.

המכתב ובו הדברים המפליאים הללו פורסם בידי גויטיין ונדפס מחדש בידי גיל.³⁵ הבבלים שבפסטאט ניסו לפרוש מבית-הדין המשותף לירושלמים בעירם ולהקים בית-דין משלהם בבית-הכנסת של העראקים. הירושלמים הזהירו: 'זה יקלקל את מצב הקהילה ויכניס ביניהם מחלוקת ... לא יפלג את הקהילה ותהיה ביניהם מחלוקת'.³⁶

33 עיינו גויטיין, קהילה, עמ' 294. אפשר שבשלב זה הונהגה בארץ-ישראל קריאת התורה הכפולה, פרשה וסדר, שעליה אנו קוראים בספר החילוקים ובתעודות הגניזה המתארות את מנהגי התפילה שבבית-הכנסת של הירושלמים בפסטאט. ראו פרידמן, התנגדות, עמ' 80.

34 במכתב שנשמר בסמך, שורה 11-15. עולי בבל עשו יום-טוב שני של גלויות בארץ על-פי השיטה הנמצאת בתשובת הגאון שבאוה"ג לפסחים, עמ' 72, סימן קעה (ראו מרגליות, החילוקים, עמ' 163): 'אבל מבבל לארץ ישראל שיש בה ב' ישיבות, אם דעתו לחזור אעפ"י ששה שנים הרבה עושה וכו'.

35 כתב-יד ENA 4020.65, תרגום של שורות 6-11. גויטיין, קהילה. ראו הנ"ל, התמודדות, עמ' 75 ואילך; גיל, ארץ-ישראל, ב, עמ' 569-571, מספר 312. ויש להעיר על הכתוב כאן, שהחולק על ראש הישיבה (שבארץ-ישראל) כחולק על ה'. הם-הם הדברים האמורים בתשובה המיוחסת לרב שרירא גאון בראש הקובץ שערי צדק ובשערי תשובה, סימן קפז (מהדורת י"מ חזן, ליוורנו תרכ"ז, עה, ע"ב-עו, ע"א), על החולק על הגאונים (שבבבל): 'וכל החולק על שום דבר מכל דבריהם כחולק על ה' ועל תורתו. מאז זמנו של שד"ל היו חכמים שערערו על ייחוס התשובה לרש"ג, כי טענו בין השאר, כי לא ייתכן שהוא יאמר את הדברים הללו (ראו חזן, שם, קיז, ע"א ואילך, שמביא את דברי שד"ל ונושא ונותן בהם באריכות; הרמב"ם, תה"ג, עמ' XIII, XI; אסף, תקופה, עמ' סא; ועיינו פאור, עיונים, עמ' 34-35; הבלין, מבוא, עמ' 233; והספרות שצינה שם). והם-הם דבריו של הגאון ר' שמואל בן עלי באגרתו משנת 1191 (אסף, קובץ, עמ' 51, התרגום בשינויים): 'הרי הישיבה היא כסא מלוכת משה רבנו, ובה באה הדת לידי שלמות. וכל החולק עליה הרי הוא חולק על ריבון התורה, שהיא כסא מלוכתה, וחולק על משה רבנו ע"ה, שהיא הקתדרה שלו' וכו' ('מנצב' = כסא מלוכה. ראו דווי, מילון, ב, עמ' 677).

36 זאת טענת 'לא תתגודדו'. ראו להלן. כתב-יד Bodl. MS. Heb. d. 79, fol. 34v פורסם אצל גויטיין, התמודדות, עמ' 71 ואילך (שם נדפס: d 74; גיל, ארץ-ישראל, ב, עמ' 587-588, מספר 321. שורה 8, 6.

הפרשה כולה ידועה, והמקורות נדפסו ונידונו בספרו של גיל. ברם, אחד המכתבים, משנת 1025 בערך, קרוע ומטושטש, ובחלקו לא פוענח כדין, ובין השאר חזרה ונגזזה טענת השמד הנזכרת בו. אבו אסחק אלוף ובנו אבו עמר, הם ר' אברהם בן סהלאן ובנו ר' סהלאן, מראשי בית־הכנסת של הבבלים, שהכתירם רב האיי גאון בתוארי הכבוד של ישיבתו, נטלו חלק במשא־ומתן. לאחר שקרא מכתב — אולי מאת רב האיי³⁷ — נשא אבו אסחק נאום:

קאל מעאשר אצחאבנא [...] חק מתיבה אלעראק לדי³⁸ פיהא ופיהא ווצף מן מת[איבהא? ...] גדא <ול> ודכר צחה עלומהא וחוסן טראיק[הא ... ואגתמאע] אלאמה אליהא וקאל פי כלל³⁹ דלך ליס הדא <אלמתיבה> נציר[...] אלדי אנפסדו ואנפסדת עלומהם באלשמאנד [...] וגירת עלומהם...

ובתרגום: הוא אמר: 'עדת חברינו, ... זכות ישיבת בבל דבקה בה עד מאוד'. והוא תיאר מי [הם ראשי] הישניבה, שחכמתם מצוינת? ביותר. והזכיר את דיוק תורתה⁴⁰ ויפי שיטותיה⁴¹ ... והתכנסות⁴² האומה אליה. על שיבושו של זה אמר: 'אין הישיבה הזאת דומה [...] בחבריה?'] אשר⁴³ נפגמו, ותורתה נפגמה⁴⁴

במקור: 'הדא ממא יפסד חאל אלגמאעה ויכתר פיהם אלכלף ... לא יפרק אלגמאעה ולא יציר בינהם כולף' (החיי"ת ב'חאל' תוקנה; התיבה נשמטה אצל גרטיין, אבל הוא השלימה בתיקונים שנוספו למאמרו והיא חזרה ונשמטה אצל גיל. אפשר שהכ"ף ב'כולף' תוקנה; אצל גיל: 'דולה', והוא מתרגם: 'ולא יקרה אותם אסון', אולם בעיני עדיפות ברורה לקריאה 'כולף').

37 בכתב־יד TS 16.318 (נרפס אצל גיל, במלכות, ב, עמ' 129-131, מספר 43), שכתב אחד מבני הקהילה הבבליית שבפסטאט (סבור אני שאין זה כתבו של יוסף הכהן בן יעקב, החכם הארצישראלי שישב בצור — כדברי גיל) אל רב האיי גאון, נזכר מכתב שקיבל ממנו ר' אברהם בן סהלאן.

38 דומה אני שיש לקרוא לַדִּי.

39 קרא: כָּלֵל.

40 'עלומהא' במקור, בלשון רבים, וכך גם להלן, ואפשר לתרגם 'תורותיה', כפי שעשה גיל, 'לימודיה' או כיוצא בזה.

41 אפשר גם אורחותיה, אמונותיה וכיו"ב.

42 ההשלמה 'אגתמאע' במקור והתרגום הם השערה על־פי המכתב הנזכר (כתב־יד TS 16.318), שנשלח לרה"ג, ובו נאמר שר' אברהם בן סהלאן נשא נאום (שורה 26): 'ווצף אחואל אלישיבה ופצאליהא ואגתמאע אהלהא פי וקתי' (ההמשך קרוע). וצריך לתרגם שם: 'והוא תיאר את ענייני הישיבה ואת מעלותיה ואת התכנסות אנשיה בשני זמנים [בשנה]', היינו: בירחי הכלה. מטרת הנאום היתה כנראה התרמת כספים לישיבה, ור' אברהם נשא ביום שבת, ראש־חודש ניסן (שבשנות העשרים של המאה הי"א — ראה גיל, שם; ושם, א, עמ' 155, טעות דפוס, ובמקום 1035 צ"ל 1025 — חל בשנים 1021, 1024, 1027, 1028). על התכנסות 'האומה' בירחי הכלה השוו, למשל, כתב־יד HUCL 2, שורה 11-10: 'ולכל [בני] ישראל הנקבצים לפנינו בכל כלא וכלא' (ראה אור אצל מאן, סורא, עמ' 386-387. ועיינו גיל, שם, א, עמ' 137-138). ובעניין ירחי הכלה, במקור הערבי של חיבור ר' נתן הבבלי, בכתב־יד ENA 2591.21, ע"א, שורה 12, המתפרסם אצל בן־ששון, המבנה, עמ' 194 (בטקסט שם, שורה 6), במקום [...]פר אלולי פאדא לם, צריך להיות: [...]א[כר אלול פאדא גלס] = סוף אלול, וכאשר יושב.

43 או כ"י.

44 או 'התקלקלה'.

בשמא [ד] ... והשתנתה תורתם...⁴⁵

הואיל וחייב אדם לומר כלשון רבו, אין תימה שאנו מוצאים את הדברים הללו בפי ר' אברהם בן סהלאן, תלמידו של רב האי גאון, ואין זאת אלא תורת רב יהודאי גאון הידועה מאיגרתו של רב פירקוי.

הקרב האחרון שבהתמודדות בין תורת ארץ-ישראל לבין תורת בבל, בין שלטון התלמוד הבבלי לבין התלמוד הירושלמי, התחולל כמאתיים שנה לאחר-מכן — בימי ר' אברהם בן הרמב"ם, ושוב על אדמת מצרים. בינתיים התהפכו היצירות: התלמוד הירושלמי שבידי חכמי מצרים נעשה 'ספר ירושלמי' ובו הוספות בבליות. ההגמוניה של תורת ארץ-ישראל הלכה ונדחקה, עד שבקושי צמצמה את עצמה לתפילה ולמנהגי התפילה שבבית-כנסת 'הירושלמים' בפסטאט, ואף זה היה לחכמי תורת בבל לזרא. בתשובותיו משנת 1211 כותב ר' יוסף ראש הסדר, שהיגר מבגדאד, שבארץ-ישראל גופה כבר ביטלו הגאונים (קרי: גאוני בבל) את המנהגים הללו, כולל קריאת התורה לפי המחזור התלת-שנתי. בוודאי כיבוש הארץ בידי הצלבנים החריב את היישוב היהודי הישן וביטל כליל את שארית שלטון הירושלמי שם. נאמני בית-כנסת הירושלמים בפסטאט התאמצו והתחזקו לקיים את מסורת אבותיהם בתפילה, אבל ראש הסדר פוסק משום 'לא תתגודדו', שאסור שינהגו שני מנהגים בשני בתי-כנסת בעיר אחת — אחד של התלמוד הבבלי ואחד של הירושלמי — והואיל וההלכה היא כתלמוד הבבלי, חייבים לבטל את השיטה הארצישראלית. לדבריו, מנהגי ארץ-ישראל הם מקולקלים, 'ומקורם' — כאן חסר דף בתשובתו, ומתברר שיש להשלים: 'מנהג שמד'. בחיבורו 'כתאב כפאיה אלעאבדין' (ספר המספיק לעובדי ה') כותב ר' אברהם בן הרמב"ם, שעתידיה תורה שתשתכח מישאל, חוץ מתורתם של ראשי הישיבה שבבבל וחכמי המערב — כלומר: המגרב — כולל ספרד. והוא מתפאר, שבראשית הנהגתו איחד את מנהגי שני בתי-הכנסת בפסטאט וביטל בכך את שיטת ארץ-ישראל ה'נפסדת'.⁴⁶

45 כתב-יד TS J 26.3, שורה 5-10, נדפס אצל גיל, ארץ-ישראל, ב, עמ' 586, מספר 320 (הסימנים שהשתמשתי בהם: < > = תלוי בין השיטין; << >> = מחוק). רק קצות רגלי האל"ף השנייה שבתיבה 'באלשמאן[ד]', שורה 9, שרדו (אצל גיל: 'באלעומ[...]'). בשורה 2 אני קורא (ומשלים): [...] אבו אסחק אברהם בן סהלאן (ראו שורה 4) ואבנה א[בו עמר אעזהמא אללה =] אבו אסחק אברהם בן סהלאן ובנו אבו עמר, ירבה ה' את כבוד שניהם]. (ישנם שינויי קריאה ותרגום אחרים, שלא הזכרתי, אשר לשאר התעודה, אציין כאן, שבשורה 11, במקום 'רשות אלדי', אני קורא: 'רשות אלריןס'] [= רשות הראש]). בדברים דלעיל נגענו רק במקצת העניינים הקשורים בסוגיה זו, ובין השאר לא עסקנו בשאלת דיוקן ההיסטורי של הטענה, שהשמד גרם לפגימת ההלכה ולימוד התורה בארץ-ישראל, ושל הטענה, שתורת ארץ-ישראל 'שיבשה' את מנהגי היהודים בצפון-אפריקה.

46 'ספר ירושלמי'. ראו פרידמן, מחלוקת לשם שמים, עמ' 287-288; הנ"ל, תשובת ר' יחיאל, עמ' 336-337. הצלבנים — ראו, למשל, גינצבורג, פירושים חזירשים, א, עמ' קה; פרידמן, הצלבנים, עמ' 66-67. על התפילה ומנהגי התפילה הארצישראליים שבבית-כנסת 'אלשאמין' בפסטאט, ראו פליישר, תפילה; ושם, עמ' 219 ואילך, כתב-האמנה של מתפללי בית-הכנסת לשמור על מנהגם; הנ"ל, קטעים. תשובות ר' יוסף ראש הסדר — ראו פרידמן, התנגדות; ושם, עמ' 85, על ההשלמה 'מנהג שמד'.

שגיאות מי יבין מגסטרות נקני. והלוואי נינקה מן הנגלות. אין אני מרגיש את עצמי פטור מלומר דברים אחרים על שגיאות הגניזה. זהו נושא שהשתיקה יפה לו, ובדרך-כלל מזכירים אותו רק כאשר חוקר שמח בחברו.⁴⁷ אבל תפוצתן הרחבה של השגיאות מעניקה לתופעה חשיבות מכמה פנים, ודומה שמאה שנה למחקר זמן ראוי הוא להעיר עליה, ואם אפשר ללמוד ממנה. מבקש אני סליחה ומחילה מאותם חכמים שכל כוונתם היתה לשם שמים, אבל מקצת פרסומי הגניזה שלהם ראויים לגניזה. פעמים חיבת החידוש והחשש שמא יקדמנו אחר מקלקלים את שורת הדין, בין בחוקרים הראשונים בין בחוקרים האחרונים; ופעמים, למרבה הצער, לא בעלי מלאכה זו הם, והוציאו מתחת ידיהם קלקלה גלויה לעין הכול. אחרים בני הכי הם, ובדרך-כלל הקפידו לנהוג בזהירות ובאחריות, והדברים שיצאו מתחת ידיהם נראים מתוקנים. אלא שהקשיים האובייקטיביים של קטעים קרועים וכתבים דהויים ולשונוות נדירים פעמים הכניעו אותם, ולא תמיד ראו שדבריהם מפוקפקים או שמא ראו ושכחו לציין זאת. בפרסומיהם אין הקלקלה באה בריש גלי, אלא בגניבה.⁴⁸ אם נגזר עלינו שאי-אפשר לחקר הגניזה בלי שיבושים, אנו מעדיפים כמובן את הגלויים לנו, כי במאמץ קל יוכלו בעלי הניסיון והחוש הביקורתי להיזהר מהם; ומשאינם גלויים לנו, והם המרובים, אין אנו יודעים להיזהר, והם נכנסים ללבושנו, והולכים הרבים ועושים שוגגים עליהם. מן השיבוש בתשובות הגאונים מהדורות מרמרשטיין יוכל החוקר לפעמים לשחזר את הכתוב בכתב-היד, אף אם לא ראה אותו. על תשובה שעניינה מנהג להתפלל תפילה של ראש-חודש וימים טובים חציה בלחש וחציה בקול, כותב המהדיר: 'התשובה השנייה מתחלת בלשון השאלה יש מנהג אצלנו וכו' אגכם אינו כשורה וכו' ... פתרון המלה: אדונינו גאון כל מתיבתא ...'. אמנם, 'אגכם' — אינו כשורה. התיבה באה בראש השורה במהדורה ושום חסר לא סומן לפניה. אבל השורות הסמוכות לפניה

⁴⁷ 'עתידיה תורה שתשתכח': כתב-יד Bodl. MS. Heb. d. 23, fol. 9v (מקוה אני לפרסם כתב-יד במקום אחר). איחוד מנהגי בתי-הכנסת — ראו הנ"ל, מחלוקת לשם שמים, עמ' 256 ואילך.

⁴⁸ ראה את דברי גינצבורג בהערה התוכפת.

⁴⁸ גינצבורג (גנזי שכטר, ב, עמ' 524) כותב על שגגת עצמו בההדרת כתב-יד TS Misc. 35.97:

וכבר הערתי בגעאניקא ב', ת"כ בסוף העמוד על הסתירה שבדברי בן באבוי שבראשונה הוא אומר שהיו אומרים קדוש ושמע במוסף ואחר כך שאין אומרים בארץ ישראל קדוש ושמע אלא בשבת או בימים טובים בלבד בשחרית בלבד. ומה שכתבתי שם ש'במוסף' פרושו, בהוספה על המעמד היו אומרים גם קדוש ושמע עם המעמד, הוא פרוש דחוק מאוד שאין עולה על הדעת שמחברנו השתמש ב'מוסף' במשמע שאינו ידוע לנו ממקום אחר באותו מאמר עצמו שבו נאמר 'שחרית' במשמעו הפשוט ולא חש שהקורא יפרש גם מוסף כפשוטו. ה' מאנן בהצופה הצרפתי ע', קכ"ג הערה ג' ובספר השנה של הקאללעגיום שבצינצינאטי ד', ת"ג, קבל פרושי זה ולא הרגיש בדחקו!

במקום 'במוסף' (גנזי שכטר, ב, עמ' 552), במקביל בכתב-יד Westminster Tal. I.20, שפרסם לוין, משרידי הגניזה, עמ' 398: 'בגניבה', והוא העיר (שם, עמ' 390, הערה 3): 'זכן הוא גם בכ"י של גינצבורג ומאן, אלא שמפני הכתיבה המשונה, טעה המעתיק וכו'. אך לאמיתו של דבר, בכתב-יד טיילור-שכטר כתוב 'בגניבה' (!), בשיכול אותיות.

ולאחריה קרועות בראשן. ברור אפוא, שגם תיבת 'אגכם' קרועה בראשה, וכוודאי במקום האל"ף יש לקרוא ה"א ולהשלים: 'מנהגכם אינו כשורה'.⁴⁹

זכות ראשונים בפרסום תשובות גאונים מתוך כתבי-יד שמקורם ללא ספק בגניזה של בית-כנסת הירושלמים בפסטאט, היתה, ככל הידוע, לרב שלמה ורטהיימר, והוא פרסמם בגנוי ירושלים, א, בשנת תרנ"ו, שנה אחת לפני נסיעתו של שכטר למצרים; ובקהלת שלמה, בשנת תרנ"ט. במהדורותיו של ורטהיימר השגיאות הנסתרות מרובות — לדעתי — מן הגלויות, אף-על-פי שלא יקשה על המעיין למצוא גם את אלו. במהדורת תשובה העוסקת בגרסת הגמרא בפסחים מב, ע"א נדפס: 'וששאלתם: הא דאמר רבא לבר קפרא מאי משמע דכתיב לאמור לא יאמרו דברים, דבי רבי אמרי לאמור לא ימיר. היכי גרסי רבנן ומאי פירושה? כך למדנוהו רבותינו בלשון מדוקדק. אמר ליה רבא לבר קפרא מאי משמע, אמר ליה דכתיב לאמור לא הומרו הדברים' וכו'.⁵⁰

הדברים מעוררים כמה תמיהות: כיצד לימדו רבותיו של הגאון 'בלשון מדוקדק', שבר קפרא ורבא נשאו ונתנו זה עם זה וכיצד דרשו 'לאמור': לא הומרו? ! למזלנו, נדפס תצלום כתב-היד בראש הספר, במהדורה השנייה שהכין נכדו של ורטהיימר, ושם אנו קוראים: 'וששאלתם הא דאמ' ליה רבי ... לאמר ... לאמר ... כך לימדנוהו⁵¹ רבותינו בלשון מדוקדק. אמ' לרבי ליה⁵² לבר קפרא מאי משמעא, אמ' ליה דכתיב לאמר לא ימרו הדברים' וכו'.

ועוד דוגמא ממהדורת ורטהיימר: בסוף שאלה על ה'אגל', הקץ הקצוב לחיים, שנשאל רב האיי גאון, נדפס: 'ערפנא גאון אד"ק מא ענדה, ותורגם: 'יודיעני גאון אד"ק את אשר יש אתו בזה', ועל התיבה 'אד"ק', העיר ורטהיימר: 'ר"ת: אדונינו קדוש, או: אדון קדשנו'. ברם, זאת התיבה הערבית 'אדק', ויש לתרגם את המלים הנזכרות: יודיענו גאון את שיטתו המדויקת ביותר.⁵³

- 49 תה"ג, מרמרשטיין, עמ' ב (ההדגשה בספר), ג. ההשערה שבפנים התאשרה מבדיקת תצלום כתב-היד (ENA 3750.2). רק חלק קטן מן האות שלפני הגימ"ל שרד, והיא ללא ספק ה"א (כבר כתב אסף, ביקורת, עמ' 335: 'נראה שיש להגיה: [מנהג]אגכם' וכו'). בהמשך אצל מרמרשטיין, עמ' ב: 'ראשי תיבות אלו מצינו גם כן בתשובה ע"ב שורה ו'. הכוונה להמשך אותה תשובה, עמ' ד, ושם נדפס: 'הושבם אדגכם'. קטע זה נדפס מחדש באוה"ג לברכות, התשובות, עמ' 53, סימן קלו, על-פי העתק ששלח אלכסנדר מארכס לליון, ושם: 'השבנו אתכם' (על ביטוי זה ראו אברמסון, אחת שאלה, עמ' 18, הערה 39), אבל כמובח משיבושו של מרמרשטיין, צריך להיות 'הושבנו אתכם', כפי שהעתיק בראדי (תשובות, עמ' 86) מן המקביל בכתב-יד TS 16.376.
- 50 ורטהיימר, קהלת שלמה, עמ' מב, סימן מה; הג"ל, גנוי ירושלים, חלק ב, עמ' מב, סימן סג (השוו אוה"ג לפסחים, התשובות, עמ' 47, סימן כז). התצלום הנזכר בדברי להלן נדפס שם, חלק א, עמ' י (הוא נדפס גם בחוברת 'כתבי-יד וספר', ירושלים תש"ן, עמ' כג). התיבה היחידה שהעתקתה שונה בשתי המהדורות, של הסב ושל הנכד, היא להלן בתשובה, בחלק שלא הבאתי. בקהלת שלמה: 'לאמור לימד על פרשה' וכו'; בגנוי ירושלים (של הנכד): 'לאמר' — אבל התיבה לא נראית כלל בתצלום.
- 51 הנייר קרוע בסוף התיבה, ורק חלק מן הווי"ו האחרונה שרד. דומה שהסימן שלאחריה נכתב למלא את השורה.
- 52 מעל לר"ש ישנה נקודה והיא באה כנראה לסמן את מחיקת הלמ"ד שלפניה (!) ומסתבר, שצריך להיות: אמ' ליה רבי.
- 53 ורטהיימר, גנוי ירושלים, חלק ב, עמ' ט. ראו פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 541, הערה 86. מספר

הזכרתי שיבוש תיבה אחת בערבית-יהודית, וזאת בגלל הדמיון בינו לבין 'אדונינו גאון כל מתיבתא'. אילו באתי לתאר את הפורענות שהערבית-יהודית מועדת לה בפרסומי גניזה, בכלל, ובקטעים ההלכתיים, בפרט, ואילו ציטטתי דוגמאות ממש, חושש אני שהייתי מנצל לרעה בימה זו וגורם לעצב בחגיגתנו. כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה וכמעט אין בית אשר אין שם מת. חוקרים ראשונים, אם לא היו בקיאים בערבית כל עיקר או לא היו בקיאים בה דייה, נמנעו בדרך-כלל מפרסומי גניזה אלה, ומי שנמנע טוב שנמנע, ומי שלא נמנע — הסתייע במומחים לשפת ערב. אם היו אותם מומחים תלמידי-חכמים, התוצאות, למרבה המזל, היו סבירות לעתים קרובות. אבל אם עוד בימינו הולכים חוקרים בדרך זו, צריכים לדעת, שהם בונים בתים על יסודות מעורערים וכבר אין אנו יודעים משל מי המחקר, וקרוב יותר שהבית והעלייה שניהם יפלו, וכתבי הגניזה, ולו השלמים, נעשים בידיהם קרעים-קרעים. כי הפיענוח והתרגום והביאור תלויים זה בזה תלות מלאה. אומר אני את הדברים בצער, אולם צריכים להתרות מפני התופעה. על-אף ההישגים האדירים, אין זה לשבחו של המקצוע שאחרי מאה שנה, מספר החוקרים שהוכשרו לחקר ההלכה במקורות הכתובים ערבית-יהודית כל-כך קטן הוא. והמלאכה מרובה, וחוקרים שאינם בקיאים בערבית, כל עיקר או דייה, אחדים מהם אומרים לעצמם: 'לא אתה בן-חורין ליבטל ממנה'. אמנם, כבר נחלקו רבותינו הראשונים בסוגיה זו בפירוש תקנת טוליטולה בירושת הבעל את אשתו, שנכתבה בערבית. את שיטת הרא"ש דחה בר-פלוגתיה, ר' ישראל בן שושאן, בטענה, שבפסיקת ההלכה על-פי התקנה: 'אין ראוי שיפסוק אלא מי שיש בו שני דברים הללו: האחד, שיהיה בעל סברא נכונה, והשני, שיהא בקי בלשון ערב האמיתית', ולא יסמוך על תרגומי מומחים (ואפילו על תרגומו של ר' ישראל עצמו). בוודאי איני רוצה להכניס את ראשי בין ההרים הגדולים האלה בשאלת פסק ההלכה. אשר למחקר המדעי, האקדמי, לדעתי, חייבים אנו לצדד בר' ישראל.⁵⁴ ומה היינו אומרים על מחקרם של פפירולוגים שאינם בקיאים בשפות הקלסיות? ומה אנו אומרים על מחקרם של חוקרי תלמוד שסומכים על התרגום? ! וכבר אמר הגר"ש ליברמן: 'דרכי המדע אינן אלא כלי אומנות בידי אומן... ואין אנו כמזהירים, אלא כמזכירים אף לעצמנו'.⁵⁵

כתב-היד עכשיו: JTSL R 1890. ראו דנציג, קטלוג, עמ' עו, הערה 257, עמ' 37 (אני מודה לידידי פרופ' נחמן דנציג על שהפנה את תשומת-לבי לכך).

54 ראו שו"ת הרא"ש, נה, ט, עמ' רלו. בנוגע למחקר, הבקאים בלשון ערב האמיתית שיענינו במהדורת הנוסח הערבי של התקנה, שנדפסה בציון, ס (תשנ"ה), עמ' 201 ואילך, ימצאו תימוכין לטענת ר' ישראל.

55 עיינו תוספתא כפשוטה, ג, עמ' טז. וכבר כתב כך ר' ישראל, בהמשך דבריו (בשו"ת הרא"ש שם): 'כי מי שנכלל בו שתי מדות הללו הוא לדין זה אומן וכלי אומנותו בידו. >ואם הוא בעל סברא נכונה ואין הוא בקי בלשון, הרי זה אומן ואין כלי אומנות בידו. > ואם הוא בקי בלשון ואין בו סברא נכונה, הרי זה כלי אומנותו בידו ואינו אומן' (ההשלמה היא על-פי הסברה בלבד, ודומה אני שנשמטה מחמת הדומות).

אבל שיבושים גדולים דרכם ליפול בכל מקום. ואולי בייחוד בשעה שהחוקר עוסק בעניין שערכו פחות בעיניו. דוגמא קטנה מפרסום קטע של כתובה משנת 995, שעליה חתמה דמות הלכתית ידועה מתקופת הגאונים. במקום המיועד בנוסח, כתוב באותיות גדולות, אך מעט קרועות ומטושטשות: 'נ[ו]הות ליה לאינתו ויהב לה'. וכאן נדפס במהדורה: '...ה חכליה לא תתן ויהבתה' (חכליה, 'כנראה שם החתן' — העיר המהדיר).⁵⁶

על-נקה ניתן למלא בשיבושי גניזה מגילת קינות ארוכה ואף-על-פי שאין בזה חידוש, שמא מגילה כזאת תרים תרומה לא קטנה למחקר. קודם-כול, אם נלמד ממנה לנהוג בזהירות ובספקנות בשעה שאנו סומכים על המהדורות שנדפסו. את הכול חייבים לבדוק, וספק בעיני אם יש שום יוצאים-מן-הכלל הזה (קל-וחומר בן-בנו של קל-וחומר בפרסומי-שלי). ושנית, להזכיר לנו ולתלמידינו באיזו מידה חייבים אנו להקפיד ולדייק בשעה שאנו מפרסמים מקור. אל נשלה את עצמנו. אין חוקר שהוא פעיל בפרסומי גניזה, המסוגל להוציא מתחת ידו מהדורות שכולן סולת נקיה. אבל האחריות המדעית דורשת לקבוע שיטות ומבחנים ברורים. את הספק חייבים להבליט ולא להצניע, והפיענוח והתרגום והביאור, שאינם מתקבלים על השכל הישר, מוטב לגנוזם ולקבל שכר על הפרישה. והלוואי יפרסמו חוקרים תצלומים שילוו את הטקסטים במהדורותיהם. מורינו ורבותינו הדגולים, חוקרי הגניזה הראשונים והאחרונים, זכרון כולם לברכה, וכן מקצת חוקריה הגדולים בני דורנו שיחיו לאורך ימים טובים, קנו את עולמם ברוב החכמה והתורה שלימדונו מקטעיה. אנו כוחם וכוח-כוחם, לקוטי בתר לקוטי אנן, דעתנו קצרה ומעשינו דלים, ושמא נאבד את עולמנו בשעה אחת בפרסום בלתי-אחראי. תלמידי-חכמים שגגות נעשות להם כזדונות.

ברם, צריכים אנו להחזיק טובה גם למשבשים. אשר לקדמונים, כבר בעת העתיקה התקשו מעתיקים בקריאת הכתבים המונחים לפניהם ופעמים הם העתיקו שיבוש. וישנם מקומות שדווקא השיבוש שמר בחופו לשון נדירה וגרסה מקורית, וקלקלתן היא תקנתן, ובדרך נס ניצלו מידי עורכים ומעתיקים מאוחרים שרגילים היו לתקן את הלשון. התופעה ידועה והדוגמאות מרובות עד מאוד. בקטע מן המעשים לבני ארץ-ישראל שפרסם לוין, למשל, כתוב בכתב-היד שמן הגניזה: 'אם שאלה לחם או מתירה', והוא שיבוש ברור (על משקל הכתוב באיכה ד, ד: 'שאלו לחם פורש אין להם'), וצריך להיות: 'אם שאלה לחם אן מתירה', והמעתיק הקדום לא הבין את הכתיב החסר של 'אן' במקום 'אין'.⁵⁷ ועוד דוגמא מסוג אחר: בכתובה לפי מנהג ארץ-ישראל מכפר מצרי נידח כתוב, שהכלה תשמש את בעלה 'ברכין'. לכאורה לשון יפה, ברכין ולא בקשין.

56 כתב-יד TS 16.70 (שם החתן הוא עלי). לחיקון השוו גויטיין, פעולה, עמ' 135.
57 כתב-יד Bodl. MS Heb. d. 34, fol. 29v (ראה אור אצל לוין, מעשים, עמ' 95). ראו פרידמן, מעשה גדול, עמ' 204-205, הערה 55.

אבל אין זאת אלא התיבה 'בדכיו', בטהרה, שהמעתיק, שהיה עם-הארץ, לא הבינה.⁵⁸ ואשר למהדירים המשבשים בדורותינו, גם להם צריכים אנו להחזיק טובה, ובאופן פרדוקסלי גם הם מקדמים את המדע. וכל-כך למה? לדעתי, אין עדות ברורה יותר לטיבן של טעויות סופרים שמימי-קדם ממעשה-ידיהם של חוקרי זמננו. עדות זו מתחלקת לשניים: קודם-כול, אותן טעויות סופרים בדוקות שרגילים אנו בהן במחקר הפילולוגי, כגון חילופי האותיות הדומות בצורתן בהעתקה ממקור שלא נכתב כתיבה תמה,⁵⁹ דיטוגרפיה, הפלוגרפיה, דילוג מחמת הדומות, הכנסת הכתוב בגיליון והתוספת שבין השיטין שלא במקום הנכון, אשגרות לשון וכיוצא בהן. כולן מצויות למכביר במהדורות המדעיות של כתבי הגניזה.

ושנית, השיבושים הגדולים שאי-אפשר לתלות בטעויות סופרים פשוטות חזון נפוץ הם בתלמוד הירושלמי ובחיבורים אחרים מספרותנו הקדומה. כבר שיער משה עסיס, שטעויות כאלו בירושלמי נולדו מתוך הקשיים שהתקשו הקדמונים בהעתקת ספרים מועטים בלויים ומטושטשים ורקובים וציין לטענתו הנזכרת של פירקוי.⁶⁰ כתבי-יד הקדומים ביותר מן הגניזה בוודאי קרובים מאוד בטיבם, ואפילו בזמנם, לאלה שהיו מונחים לפני אותם מעתיקים קדומים, וכדברי זוסמן: 'ייתכן, ששרידי כתבי-יד קדומים אלה שנמצאו בגניזה הם צאצאיהם הקרובים של אותם 'ספרים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזין' מן התקופה הביזאנטית שהיו בידי בני ארץ-ישראל לאחר הכיבוש הערבי.⁶¹

פעמים מתקן חוקר טעות סופר בספרותנו הקדומה, ומשום הזהירות הוא מצמצם את השערותיו לסוג טעויות הסופרים הפשוטות, וגם עליהן הספקנים מקטרגים ולבו נוקפו, ואומרים לו, שמא תפסת מרובה, ואתה הוא המשבש מפני שלא הבנת את הכתוב, וכן הוא באמת בדרך-כלל. אבל הקשיים שהיו לקדמונים בהעתקת כתבי-יד בלויים ומטושטשים ורקובים בוודאי כשל הקשיים שלנו במלאכה זו בשעה שאנו באים 'לתלמוד מן הכתב' הבלוי והמטושטש והרקוב ששרד בגניזה. זכר לדבר באותם 'ספרים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזין'. כך כתוב בדברי פירקוי לפי כתבי-יד טיילור-שכטר, שפרסם שפיגל. במהדורה של הפסקה המקבילה בכתבי-יד וסטמינסטר קולג', שפרסם לוין ב'תרביץ', ב: 'ושלמקצת תלמוד נשים'. ולוין העיר בתמיהה: 'והירושלמי מה הוא?

- 58 כתבי-יד TS 12.154. ראו פרידמן, נישואין, כא"י, ב, עמ' 166-167.
- 59 ראו פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 172, הסבר, על-פי שיבוש של חוקרי מגילות מדבר יהודה, לטעותו של ר' אלעזר בן ערך, ששכח תלמודו, ובמקום 'החדש הזה לכם', קרא 'החרש היה לכם' (שבת קמז, ע"ב).
- 60 ראו עסיס, קטע, עמ' 37-38 (והוא נדרש בייחוד לקיטועים שבלשון הירושלמי).
- 61 זוסמן, כתובת, עמ' 156, הערה 497. על כתבי-יד קדומים של ספרות חז"ל מן הגניזה, בצורת מגילה, ראו ברגמן, קטע, עמ' 202 ואילך; פרידמן, מגילה.

ולמה יפקד שמו? והמעשים לבני א"י מה הם?⁶² כך, כאמור, במהדורה. אבל בכתב־היד עצמו אין 'נשים' אלא 'גנוזים', ומפני שאותיותיה הראשונות של התיבה מטושטשות נעשתה בידי לוי' 'נשים'. ואם כך אירע לחוקר דגול ותלמיד־חכם מובהק כלוין, אין לנו להיחפז אפוא לתלות את טעויותיהם של קדמונינו בעם־ארצות. גבירות ורבנות, שלא מדעתם מלמדים האחרונים זכות גדולה על הראשונים. ההשערות המופלגות ביותר שמשערים חוקרים בתיקון כתבי הקדמונים עוד רחוקות ממקצת הטעויות שנולדו מהעתקת כתבים גנוזים בידי חכמי דורנו.

בחתימת דברי־מדגיש אני שנית: לא התכוונתי לפגוע, חלילה, בכבודם של ר' פלוני שנזכר ושל ר' אלמוני שנרמז. לבן של ראשונים כפתחו של אולם, ושל אחרונים כפתחו של היכל — ואנו כמלוא נקב מחט סדקית. והלוואי שנחכים מטעויותיהם. ואשר לעדויות הפילולוגיות וחשיבותן להבנת טיב הטעויות בכתבי הקדמונים — חוקרי הגניזה כבר הריקו לנו ברכה זו עד שיכלו שפתותינו מלומר די.

62 כתב־יד TS NS 275.27 (שפיגל, פירקרי, עמ' רעג). כתב־יד Westminster Tal. I.20 (לוי, משרידי הגניזה, עמ' 397; ושם, הערה 2).

נספח: כתיבת המשנה על דעת רב סעדיה גאון ורב שרירא גאון

מן המפורסמות הוא, שבישיבות בבל בתקופת הגאונים היו שונים וגורסים (מפי התנאים והמשנים, אמורי התלמוד וגראסי) את המשנה ואת התוספתא ואת התלמוד — בעל-פה ולא מספרים, והלימוד בדרך זו היה לראש-פינה בתורתם, וכבר עמדנו על כך לעיל.¹ בגלל חשיבות העניין אני מוסיף כאן דברים אחדים על דעתם של רב סעדיה גאון ורב שרירא גאון בשאלה, אם רבי כתב את המשנה או ערכה בעל-פה בלבד.

לפני שנים אחדות יצא אברמסון לערער על התפיסה המקובלת אצל הקדמונים והחוקרים (האחרון בשיטה זו שהוא מזכיר הוא צוקר), שלדברי רב סעדיה גאון — רבי כתב את המשנה. כפי שהראה אברמסון, בכמה מן המקומות (מקצתם מן הגניזה) שהביאו החוקרים לראיה לשיטה זו, כתוב במקור הערבי 'אתבת' (לצורותיה), שמשמעה גם 'כתב' גם 'קבע', ולטענתו דווקא התרגום השני הוא הנכון כאן. אמנם, אין ספק בדבר המשמעות הכפולה של 'אתבת'. אשר לשיטתו של רס"ג, לעניות דעתי ראוי פרשה זו לעיון נוסף. ישנם מקומות שהגאון אומר בפירוש כי המשנה כתובה, ואברמסון מפרש שאין הכוונה בהם שרבי כתבה. כך ב'אשא משלי' אומר רס"ג: 'הלוא הינם כתובים במשנה', אך הכוונה — לדברי אברמסון — למשנה שהיא כתובה בימי הגאון. וב'אזהרות', 'אני נצטויתי עריות בכתב ושניות על פה במשנה חקתם' — 'אפשר שהכוונה שהשניות כתובות במשנה, היינו בברייתא' (כלומר: כאן 'במשנה' פירושה

1 לעניין התוספתא שהיו שונים אותה בישיבות הגאונים בעל-פה ראו ליברמן, תוס"ר ב, עמ' 12. ולעניין הלימוד בעל-פה בישיבות גאוני בבל, בכלל, ראו: ברודי, ספרות, והספרות שצוינה שם. על התנאים והמשנים (גם בארץ-ישראל!) ואמורי התלמוד וגראסי, ראו אפשטיין, מבוא לנוה"מ, עמ' 688-691. לדעת גיל, במלכות, א, עמ' 133, לתנאים ולמשנים ולאמוראים היה תפקיד אחר, אבל אין הוא מביא ראיה לכך. על 'גראסי' ועוד ראו גם הבלין, מבוא, עמ' 19-23. על חשיבות שיטת הלימוד, בעל-פה או בכתב, לחקר נוסח התלמוד, ראו פרידמן, להתהוות, והספרות שצוינה שם. מסירת לשון התלמוד בעל-פה, דור אחר דור, נמשכה בישיבת בגדאד לפחות עד זמנו של ר' שמואל בן עלי גאון, בחלקה האחרון של המאה הי"ב, והיא היתה עדיפה בעיני חכמי הישיבה על הכתוב בנוסחאות התלמוד הקדומות, כמשתמע מדברי רשב"ע בתשובתו לחכמי צרפת (עמנואל, תשובה, עמ' 99): 'והגר' האמתניתין] שהעתיקתי (מה) מרבותינו ורבותינו מרבותינו דור אחר דור עד חכמי התלמוד ... וגם בנוסחות בדוקות לגאונים הקדמונים קדושי עליון כך כתוב, כמו שכתבנו וכו'. 'שהעתיקתי' כאן פירושו 'שנמסרה לי' (כמו בערבית 'נקלת'). ועיינו עמנואל, שם, עמ' 96.

השנוי 'בכרייתא'). וגם בפירוש הגאון למשלי כה, א: 'ולם יתבתוהא אלי וקת כתבת אלמשנה ווקת כתב אלחלמוד' [= ולא קבעום עד זמן שנכתבה המשנה ונכתב התלמוד] — 'הגאון אינו אומר אלא שנכתבה המשנה ונכתב התלמוד, כנראה בזמנים שונים', אבל אינו אומר שרבי כתב את המשנה.

כסבור אני, שאין הפירושים הללו מוכחים. וגם במקומות שרס"ג מזכיר את המשנה בלשון 'אתבת' בלבד, דומה אני שכוונתו לכתיבתה ולא לקביעתה בעל-פה. כך, למשל, ב'ספר הגלוי' כותב רס"ג על המשנה והתלמוד: 'ואן אלגמיע לם יזלא מנקולין אלי וקת אתבתהא', ולדברי אברמסון תרגומו הנכון הוא: 'וכי כל אלה לא פסקו מלהיות מקובלים עד זמן קביעתם (הסופית)'. אך יש להקשות: כלום פסקו מלהיות מקובלים (היינו: מועברים במסורת, בקבלה) אחרי קביעתם (הסופית) שבעל-פה? והיאך ידעום אפוא הדורות הבאים? בעל-כורחנו עלינו לתרגם: 'וכי שניהם לא פסקו מלהיות נמסרים בקבלה (שבעל-פה) עד זמן כתיבתם'. ובפירוש לספר יצירה, שאברמסון מביא גם אותו לראיה לשיטתו, מדמה הגאון את ספר משלי, שהיה 'מנקולא לא מכתובא', היינו: נמסר בקבלה ולא נכתב, עד אשר כתבוהו אנשי חזקיה מלך יהודה — למשנה, שהיתה 'מנקולה גיר מכתובה', נמסרת בקבלה ולא כתובה, עד אשר 'אתבתוהא'. ושוב, ההקבלה מצביעה על כך שגם כאן הכוונה ב'אתבת' לא לקביעת המשנה בעל-פה אלא לכתיבתה.² דומה אפוא, שהתפיסה המקובלת בדברי רס"ג עדיין לא הוצאה מחזקתה. באיגרת רב שרירא גאון הטעים המחבר שרבי 'תריץ', היינו: ערך ('יישר') את המשנה. אלא שחלוקים הנוסחים בשאלה אם הוא גם כתבה, כשיטת כתבי-היד שנקראים 'נוסח ספרד', אם הוא ערכה בעל-פה בלבד ולא כתבה כלל, כשיטת כתבי-היד הידועים 'נוסח צרפת'. מתוך השוואת המקומות העוסקים בשאלה זו בשני הנוסחים ביכר לוין את 'נוסח ספרד'. אולם הקושי ב'נוסח ספרד' באחד המקומות ההם גלוי. באיגרת רש"ג, עמ' 71, כתוב שם: 'ודכתבתון: "כיצד נכתבה המשנה ונכתב התלמוד?" תלמוד ומשנה לא אכתיבו אלא תרוצי הוו מתרצי וזהירין רבנן למגרסין[נ]הו על פה אבל [לא] מנסחי דכתיבי וכו'. כדי להעמיד את שיטתו, נדחק לוין לפרש 'לא אכתיבו' [= לא נכתבו]: 'כלומר: לא בעסק של כתיבה היו תלויים וכו'.³ ואפשטיין נדחק לפרש: 'אכתיבו' = לאומן בכתב'.⁴ במאמרו שנדפס לאחר פטירתו, קבע אפשטיין, על-פי כמה ראיות כבדות-משקל (אחת מהן התאמת קטעי הגניזה של האיגרת ל'נוסח צרפת'), שאף-על-פי שאי-אפשר 'להעמיד גבולים' בין כתבי-היד של 'נוסח צרפת' ו'נוסח

2 ראו אברמסון, כתיבת המשנה, עמ' 28-39; כל המקורות שהזכרתי, ואחרים שלא נדרשתי להם כדי לקצר, רשומים שם.

3 כד, ע"ב-כה, ע"א, כז, ע"א.

4 אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 693 ('אף רב שרירא גאון באגרתו מניח שרבי כתב משנתו וכו'), הערה 1.

ספרד', מכל-מקום יש להכריע ש'נוסח צרפת' הוא המקורי והקדום משניהם, 'נוסח ספרד' הוסיף את כתיבת המשנה במקומות הנרמזים.⁵ יש לציין עוד ראייה ניצחת לעדיפותו של 'נוסח צרפת', שכלל שראיתי לא עמדו עליה, והיא באחד המקומות ש'נוסח ספרד' מזכיר את כתיבת המשנה. להלן שני הנוסחים, זה מול זה:

'נוסח צרפת'	איגרת רש"ג, עמ' 36: 'נוסח ספרד'
ודאמריטון: 'מה ראה ר' חייא לכותבה ואמאי לא כתב רבי טעמיה? אלו בקש ר' לומר כל מה שהיה שני, אריכן מילי ואיתיקרן, אלא ר' עקרי הדברים תיקן וכגון כללות ולישאנא קיטא, דאפילו חדא מילתא מיגמר מינה טעמי גדולות ונפלאות ותילי תילין דבסעייתא דשמיא איתמרא משנתינו, ואתא רבי חייא ופשט בבריתא פרטי ואנפי להנהו עיקרים וכללי... ⁶	ודאמריטון: 'מה ראה ר' חייא לכותבה ואמאי לא כתבה רבי? אלו בקש ר' לכתוב ולחבר כל מה שהיה שני בימי, אריכן מילי ואתעקרו, אלא ר' עקרון הדברים תקן וכתב וכגון קלות/כללות ולשנה קייטא, דאפילו מחדא מילתא מגמר מינה כמה טעמי ותילי תילי של הלכות והגדות גדולות ונפלאות דבסעייתא דשמיא אתאמרה מתני', ואתא ר' חייא ופשט בבריתא פרטי ואנפי להנהו עקרי וכללי...

על החילוף הזה בין שני הנוסחים, כותב לוין לפי שיטתו: 'השינוי העשוי בידיים ניכר למדי, כי על השאלה: "מה ראה ר' חייא לכותבה" "ואמאי לא כתב רבי" משיב הנוסח הצרפתי באמירה: "אלו בקש ר' לומר" במקום "לכתוב ולחבר" שבנוסח הספרדי.⁷ אולם במעבר מלשון הכתיבה שבשאלה ללשון האמירה שבתשובה אין כל ראייה לשינוי בידיים ב'נוסח צרפת', כי לפי נוסח זה, לשאלה מדוע לא כתב רבי את טעמי המשנה המפורטים בתוספתא, משיב רש"ג בעקיבות על-פי שיטתו, ומשום-כך הוא נוקט לשון אמירה.⁸ אדרבא: הנימוק שבתשובה הולם דווקא את 'נוסח צרפת', כי הוא קובע, שאילו אמר רבי את כל טעמי המשנה, 'אריכן מילי ואיתיקרן', כלומר: היו הדברים ארוכים ו'נשכחים' (ראו להלן). והיא 'ואיתיקרן' (וי"ג: ואתקרו) ב'נוסח צרפת' היא 'ואתעקרו' ב'נוסח ספרד'.⁹ לשון זה נופל יפה על הדברים שצריכים לזכרם וחוששים שמא יישכחו בגלל אריכותם, אבל אין כל חשש שמא 'יעקרו' דברים ארוכים שבכתב, ואין הלשון הולם את העניין.¹⁰ אין זה אלא שהעתיק עורך 'נוסח ספרד' את הלשון שב'נוסח צרפת'

- 5 ראו אפשטיין, מבואות, עמ' 610-615; על התאמת דברי רב נסים גאון לקביעה זו עיינו אברמסון, כתיבת המשנה, עמ' 42-43.
- 6 עיינו בשינוי הנוסחאות.
- 7 איגרת רש"ג כה, ע"א (העתיק את הדברים בכתיב מלא).
- 8 אצל אפשטיין, מבואות, עמ' 615: 'גם כאן אין כל "שני עשוי בידיים" אלא הנוסח המקורי הוא נ"צ, והספרדי הוא שפירש והוסיף'. אולם אין אפשטיין מביא כל ראייה לכך.
- 9 ראו שינוי הנוסח ודברינו להלן.
- 10 על עקירת דברים שבכתב ראו, למשל, בסוגיה שעניינה כתיבת התורה שבעל-פה, כדי שלא תישכח, תמורה יד, ע"ב: 'מוטב תיעקר אות אחת מן התורה ואל תשתכח תורה' (כך, 'אות אחת מן ה' בשיטה מקובצת שם, בספר האשכול, מהדורת ש' אלבעק, ד"צ ירושלים תשמ"ד, א, עמ' 10; ובילקוט שמעוני, כי תשא, רמז תד, צו, רמז תפא; בספרים שלנו: 'תיעקר תורה').

בלי לחוש למשמעותו, וגם בהמשך העתיק 'אתאמרה מתני' ולא חש לה. אשר לשוויון אתיקר ואתעקר כלשון שכחה, כבר עמדו החוקרים על הביטויים התלמודיים המקבילים 'אייקר/אתיקר תלמודיה' ו'איעקר/אתעקר תלמודיה', שמשמעות שניהם: נשכח תלמודו. לדעתו של אפשטיין, התפתח 'אייקר' באופן פונטי מ'איעקר'.¹¹ אולם בברכות יח, ע"ב מוסב הפסוק שבאיוב יד, כא: 'יכבדו בניו וכו', על 'אייקר' להו תלמודיהו, ומשום כך מוכח — מעיר ד' בויארין — שצדק רש"י בפירושו לביטוי זה שם: 'אייקר, הוכבד עליהם מחמת שכחה'. בויארין מניח בצדק, שלא מסתבר לומר שהיו בנידון שני ביטויים בארמית הנגזרים משני שורשים שונים — 'עקר' ו'יקר' — ועל-פי הגמרא בברכות הוא מסיק ש'יקר' הוא המקורי, ומאחר שהעניין לא נהגה בארמית הבבלית, חל טשטוש בין 'יקר' ל'עקר' בתודעת הדוברים והחלו להשתמש גם בשורש 'עקר' לעניין זה.¹²

יש להעיר כמה הערות על מסקנה זו. לא זו בלבד שמצד משמעות המלה דומה ש'נעקר' הולם את עניין השכחה יותר מ'הוכבד', אלא שבויראין עצמו הצביע במקום אחר על הלשון (א)עקר דעתיה בפסחים קג, ע"ב במשמעות הסיח דעתו, 'שכן בידוע שנס"ח ועק"ר נרדפות עתיקות הן' וכו'.¹³ מתברר שיש קשר בין הביטויים הללו, (א)עקר דעתיה ו'איעקר/אייקר תלמודיה'. זאת ועוד: רב שריא כותב בתשובה על דברים שקרו ושמועות שנאמרו לפני דורות אחדים, שהוא יודעם ידיעה ברורה: 'דקימן בליבנא כמאי דחזיניה ושמעניה', כלומר: שעומדים בלבנו כמו שראהו ושמעו.¹⁴ 'קים' (עומד, קיים) הוא אפוא היפוכו של 'איעקר/אייקר'. ואמנם כן אנו מוצאים, לעניין אחר, בירושלמי עבודה זרה ב, א (מ, ע"ג): 'זגגיא לא (אלפין) [אלפון] וקמון, קובטרייא אלפון ואיתעקרון',¹⁵ ול'איתעקרון' זה, שעניינו אבדו ובטלו, אין כמובן זיקה ל'יקר'. הווה אומר: 'עקר' הוא המקורי אף לעניין שכחה; והואיל ולא הבחינו דוברי הארמית הבבלית בין 'איעקר' לבין 'אייקר', יכלו לדרוש את המלה מלשון 'כבד'.¹⁶

- 11 ראו אפשטיין, הערות, עמ' 39, הערה 2 (ושם הפניה לאיגרת רש"ג); הנ"ל, מבואות, עמ' 221. ועיינו פרידמן, מגילה, עמ' 23.
- 12 עיינו בויארין, אייקר, עמ' 122-125.
- 13 בויארין, עקר, עמ' 119.
- 14 כתב"ד Bodl. MS. Heb. e. 58. ראו אברמסון, עניינות, עמ' 195 (העתקתי מתצלום כתב-היד). השוו: אוה"ג ליבמות, התשובות, סימן מב, עמ' 19; ובהערה יב, שם: 'עומדים וקיימים'.
- 15 מן העיון בתצלום כתב"ד לידן דומה שנמחקה הווי"ו הראשונה ב'וקמון'.
- 16 בויארין מציין אפשרות זאת ודוחה.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

- אברמסון, אחת שאלה = ש' אברמסון, 'אחת שאלה ושתיים תשובות', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 1-40.
- אברמסון, כתיבת המשנה = ש' אברמסון, 'כתיבת המשנה (על דעת גאונים וראשונים)', בתוך: ר' בונפיל, מ' בן-ששון ו' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים — קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 27-52.
- אברמסון, עניינות = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
- אוה"ג = אוצר הגאונים, ערך ב"מ לרין א"ג, חיפה וירושלים תרפ"ח-תש"ג [כרך יג חש"ד].
- אוה"ג לסנהדרין = אוצר הגאונים למסכת סנהדרין, ערך ח"צ טויבש, ירושלים תשכ"ז.
- איגרת רש"ג = אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לרין, חיפה תרפ"א (ד"צ ירושלים תשל"ב).
- אלקין, הנוסח הקראי = ד' אלקין, 'הנוסח הקראי של "ספר החילוקים בין בני ארץ-ישראל לבני בבל"', תרכ"ן, סו (תשנ"ז), עמ' 101-111.
- אסף, ביקורת = ש' אסף, ביקורת [על הספר תה"ג, מרמרשטיין], קרית ספר, ה (תרפ"ח-תרפ"ט), עמ' 335-336.
- אסף, מספרות הגאונים = ש' אסף, תורתן של גאונים וראשונים, א: מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג.
- אסף, קובץ = ש' אסף, קובץ של אגרות ר' שמואל בן עלי ובני דורו, ד"צ ירושלים תשל"ו.
- אסף, תה"ג תרפ"ט = תשובות הגאונים מתוך ה'גניזה', מהדורת ש' אסף, ירושלים תרפ"ט.
- אסף, תה"ג תש"ב = תשובות הגאונים מכתבי יד שבגנוזי קמברידג', מהדורת ש' אסף, ירושלים תש"ב.
- אסף, תקופה = ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ערך מ' מרגליות, ירושלים תשט"ו.
- J. N. Epstein, 'Gloses babylo-araméenes', *REJ*, XXXIX (1921), pp. 27-58.
- אפשטיין, לאור הגניזה = י"נ אפשטיין, 'לאור הגניזה', תרכ"ן, ב (תרצ"א), עמ' 411-414.
- אפשטיין, מבוא לנה"מ = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ירושלים ותל-אביב תשכ"ד.
- אפשטיין, מבואות = י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים בבלי וירושלמי, ערך ע"צ מלמד, ירושלים ותל-אביב 1962.
- בן-ששון, המבנה = מ' בן-ששון, 'המבנה, המגמות והתוכן של חיבור רב נתן הכבלי', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים — קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 137-196.
- בן-ששון, קירואן = מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם — קירואן, 800-1057, ירושלים תשנ"ו.
- בראדי, תשובות = ח' בראדי, 'תשובות לגאון', גנזי-קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 85-91.
- ברודי, ביקורת = י' ברודי, ביקורת על *Margarete Schlüter, Auf welche Weise wurde die Mishna geschrieben? Das Antwortschreiben des Rav Sherira Gaon*, Tübingen 1993, ציון, סב (תשנ"ז), עמ' 193-196.
- R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, = ברודי, גאונים, New Haven & London 1998.
- ברודי, ספרות = י' ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', בתוך: י' זוסמן וד' רונטל (עורכים), מחקרי תלמוד, א, ירושלים תש"ן, עמ' 237-303.
- בויארין, אייקר = ד' בויארין, 'ללקסיקון התלמודי III', תעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 115-127.
- בויארין, עקר = ד' בויארין, 'ללקסיקון התלמודי II', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 113-119.
- ברגמן, קטע = מ' ברגמן, 'קטע קדום של אבות דרבי נתן מתוך מגילה', תרכ"ן, נב (תשמ"ג), עמ' 201-222.

- גויטיין, התמודדות = ש"ד גויטיין, 'ההתמודדות בין בית הכנסת לבין הקהילה', ספר חיים שירמן, ירושלים תש"ל, עמ' 69-77.
- גויטיין, פעולה = ש"ד גויטיין, 'פעולתו הציבורית של רבנו אלחנן בן שמריה "ראש הסדר שלכל ישראל"', בתוך: ש"ב הוניג וא"ל סטצקין (עורכים), ספר היוכל לכבוד ד"ר יהושע פינקל, ניו-יורק 1974, עמ' 137-117.
- גויטיין, קהילה = S. D. Goitein, 'Congregation versus Community — An Unknown Chapter in the Communal History of Jewish Palestine', *JQR*, XLIV (1953-1954), pp. 291-304.
- גיל, ארץ-ישראל = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א-ג, תל-אביב תשמ"ג.
- גיל, במלכות = מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א-ד, תל-אביב וירושלים 1997.
- גינצבורג, גנוי שכטר, ב = ל' גינצבורג, גנוי שעכטער, ב, ניו-יורק תרפ"ט.
- גינצבורג, פירושים וחיידשים = ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א-ד, ניו-יורק תש"א-תשכ"א.
- גרונר, רשימה = צ' גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', עלי ספר, יג (תשמ"ו).
- דווי, מילון = R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, I-II, Leiden — Paris 1967 (reprint).
- דנציג, ספר חפץ = N. Danzig, 'The First Discovered Leaves of *Sefer Hefes*', *JQR*, LXXXII (1991), pp. 51-136.
- דנציג, קטלוג = נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשנ"ח.
- הבלין, מבוא = ש"ז הבלין, תורתן של גאונים, א: תורת הגאונים ותקופתם — מבוא ומפתחות, ירושלים תשנ"ג.
- הלכות הירושלמי (הופקנס) = S. Hopkins, 'A New Autograph Fragment of Maimonides' *Hilkhot* = *Ha-Yerushalmi*, *Journal of Semitic Studies*, XXVIII (1983), pp. 273-296, 408-409.
- הלכות הירושלמי (ליברמן) = הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל מעצם כ"ק ז"ל עם מבוא, פירוש והערות מאת ש' ליברמן, ניו-יורק תש"ח.
- הרכבי, תה"ג = זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון: זכרון לראשונים, מחברת רביעית, זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא רב האי בנו והרב ר' יצחק אלפאסי, מהדורת א"א הרכבי, ברלין תרמ"ז [על-פי המהדורה: תשובות הגאונים, מהדורת א"א הרכבי, ניו-יורק תשי"ט].
- וינברג, רשש"ג = תשובות רב שר שלום גאון, מהדורת רש"ה וינברג, ירושלים תשל"ו.
- ורטהיימר, גנוי ירושלים = ש"א ורטהיימר, גנוי ירושלים, מהדורת א"ו ורטהיימר, ירושלים תשמ"ב.
- ורטהיימר, קהלת שלמה = ש"א ורטהיימר, קהלת שלמה, ירושלים תרנ"ט.
- זוסמן, כתובת = י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158.
- כ' אלאנאר, א = Ya'qū-b al-Qirgisānī, *Kitāb al-Anwār wal-Marāqib*, ed. L. Nemoy, I, New York 1939.
- לוי, חילוף מנהגים = אוצר חלוף מנהגים בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, מהדורת ב"מ לוי, ירושלים תש"ב.
- לוי, מעשים = ב"מ לוי, 'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, א, א (תר"ץ), עמ' 79-101.
- לוי, משרידי הגניזה = ב"מ לוי, 'משרידי הגניזה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 383-410.
- ליברמן, יוניית ויונות = ש' ליברמן, יוניית ויונות בארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ד.
- ליברמן, הירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה.
- ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ערך ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א.
- ליברמן, תוס"ר = ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ב, ירושלים תפרח"י.
- מאן, סורא = J. Mann, 'Gaonic Studies, I, The Last Period of the Sura Gaonate', *Hebrew Union College Jubilee Volume 1875-1925*, Cincinnati 1925, pp. 223-262.
- מרגליות, הלכות א"י = מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד.
- מרגליות, החילוקים = החילוקים שבין אנשי מוצר ובני ארץ ישראל, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תרצ"ח.
- נימן, המעשים = ה' נימן, 'המעשים לבני ארץ-ישראל ורקעם ההיסטורי', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז.
- עמנואל, תשובה = ש' עמנואל, 'תשובת רב שמואל בן עלי גאון בגדאד לחכמי צרפת', תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 93-100.

על תרומת הגניזה לחקר ההלכה

- עסיס, קטע = מ' עסיס, 'קטע של ירושלמי סנהדרין', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 29-62.
 פאור, עיונים = י' פאור הלוי, עיונים במשנה תורה להרמב"ם, ספר מדע, ירושלים תשל"ח.
 פיה"מ = פירוש המשניות של הרמב"ם לפי: משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.
 פליישר, קטעים = ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קובץ על יד, יג (כג) (תשנ"ו), עמ' 91-189.
 פליישר, תפילה = ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.
 פרידמן, הלכות אישות = מ"ע פרידמן, 'הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ-ישראל', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 209-242.
 פרידמן, טענת פירקין = מ"ע פרידמן, 'על טענת פירקין בן באבוי בדבר מציאת ספרים גנוזים של הירושלמי', סיני, פג (תשל"ח), עמ' רך-רנא.
 פרידמן, הכתובות = מ"ע פרידמן, 'הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים', תעודה, א (תש"ס), עמ' 82-57.
 פרידמן, להתהוות = ש"י פרידמן, 'להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי', סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 102-67.
 פרידמן, מגילה = S. Friedman, 'An Ancient Scroll Fragment (B. Hullin 101a-105a) and the Rediscovery of the Babylonian Branch of Tannaitic Hebrew', *JQR*, LXXXVI (1995), pp. 9-50.
 פרידמן, מחלוקת לשם שמים = מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים — עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 245-298 (סימן ו ואילך טרם ראו אור).
 פרידמן, מעשה גדול = מ"ע פרידמן, "'מעשה גדול": קטע חדש מן המעשים לבני ארץ-ישראל', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 193-205.
 פרידמן, נישואין בא"י = M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, I-II, Tel-Aviv & New York 1980-1981.
 פרידמן, הצלבנים = מ"ע פרידמן, 'מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 63-82.
 פרידמן, הרמב"ם בתעודות = מ"ע פרידמן, 'ר' משה בן מימון בתעודות משפטיות מן הגניזה', שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 177-188.
 פרידמן, רשימות תלמיד = מ"ע פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמנות ודעות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 523-583.
 פרידמן, תשובת ר' יחיאל = מ"ע פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה"רשות"', בתוך: ע' פליישר, מ"ע פרידמן וי' קרמר (עורכים), משאת משה — מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 328-367.
 רוזנטל, עיונים = א"ש רוזנטל, 'עיונים בתולדות הנוסח של התלמוד הבבלי', בתוך: מ' בראשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברדיאר, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 571-591.
 רייף, ביבליוגרפיה = S. C. Reif, *Published Material from the Cambridge Geniza Collections — A Bibliography, 1896-1980*, Cambridge 1988.
 שו"ת הרא"ש = שאלות ותשובות לרבינו אשר בן יחיאל זצ"ל, מהדורת י"ש יודלוב, ירושלים תשנ"ד.
 שפיגל, פירקין = ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פירקין בן באבוי', בתוך: ש' ליכרמן (עורך), ספר היובל לכבוד צבי וולפסון למלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תשכ"ה, עמ' רמג-רעד (החלק העברי).
 תה"ג, מרמרשטיין = תשובות הגאונים מכ"י אדלר ובודליין ועוד, ערך א' מרמרשטיין, דעווא תרפ"ח.
 תשובות הרמב"ם = תשובות הרמב"ם, א-ד, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו.
- Bodl. = Bodleian Library, Oxford
 ENA = E. N. Adler Collection, JTSL
 HUCL = Hebrew Union College Library, Cincinnati
 JTSL = Jewish Theological Seminary of America Library, New York
 TS = Taylor-Schechter Collection, Cambridge University Library